

Princeps Auriacus

*De Prins van Oranje
in het neolatijnse epos
en drama*

J. Wijdeveld

Een epos en drie drama's geschreven door neolatijnse auteurs naar aanleiding van de moord op Willem van Oranje zijn bewaard gebleven.

Georgius Benedicti Guerteloi

Het eerst verscheen in 1586 een epos van de Haarlemmer *Georgius Benedicti Guerteloi* (d.i. Joris, zoon van Benedict Wertelo)¹, waarin de 'res gestae', de krijgsdaden van Oranje worden bezongen. Het epos omvat twee boeken. In het inleidend gedeelte wordt de oorzaak van de oorlog met Spanje beschreven. Dan volgt het lange middendeel, waarin de krijgsdaden in chronologische orde worden verhaald, beginnend met de twee invallen van de prins vanuit Duitsland in Brabant en eindigend met de overgave van Amsterdam. Daarop horen we hoe Balthasar Gerards de moord voorbereidt en uitvoert. Tenslotte vindt het epos zijn climax in de apotheose van Oranje.

In aanvulling op het artikel van Drs. M. de Schepper op pag. 244, dat speciaal is gewijd aan Wertelo, laten wij hier enkele fragmenten volgen uit de inleiding en uit de apotheose.

Na het traditionele prooemium, wordt de hemelse Vader aangeroepen om inspiratie, want:

... te vindice gesta

Bella canam, tua sunt, fortis quae praelia fecit

Nassovius, tuus hostis Iber... (1, 8-10)

'Ik zal de oorlogen bezingen onder uw bescherming gevoerd; het is uw strijd die de dappere Nassau heeft geleverd, het is uw vijand, de Spanjaard'.

De oorlog tegen Spanje is dus in feite een godsdienst-oorlog, waarin Nederland strijdt voor het ware geloof tegen de afgoderij:

Iam pertaesa minas Romanae Belgica sedis

Pontificemque suo regum pede colla prementem,

Sanguineas aequabat humo, quas struxerat, aras,

Ignivomisque dabat simulacra Papalia flammis,

Quum Babylon Romana sua jam mole ruinam

Visa simul trahere... (1, 13-18)

'Nederland was de dreigementen van de roomse stoel en de Paus die met zijn voet de

halzen van koningen wurgt, meer dan beu, en was reeds doende de bloedige altaren die hij had opgericht met de grond gelijk te maken en de paapse beelden prijs te geven aan de verslindende vlammen, toen het roomse Babylon al onder zijn eigen massa in puin scheen te vallen’.

Na dit voorspel horen we hoe Nederland in oorlog geraakte met Spanje. Deze episode is geheel gecomponeerd naar de aanvang van de *Aeneis* van Vergilius. Aan de hand van citaten kunnen we de neolatijnse auteur op de voet volgen bij zijn imitatie van Vergilius. In de *Aeneis* wordt Iuno aangewezen als de oorzaak van alle ellenden voor Aeneas c.s. Omdat zij beledigd is (numine laeso; 1,8), krijgt hij de gevolgen te verduren van haar koppige toorn (memorem Iunonis ob iram; 1,4). Als Aeneas met zijn vloot Italië, zijn doel, zal bereiken, wendt Iuno zich tot Aeolus en vraagt hem een storm te ontketenen (fincute vim ventis; 1, 69). Aeolus geeft onderdanig gehoor aan de hogere macht van Iuno (Aeolus haec contra... mihi iussa capessere fas est; 1, 76 v.). Nu de Trojanen verder dan ooit verwijderd lijken van hun bestemming, gaat Venus naar haar vader Juppiter: Gij hebt toch beloofd dat uit Aeneas en de Trojanen eens in het verloop der jaren de Romeinen zouden komen, zo klaagt ze (Certe hinc Romanos ohm volventibus annis... fore pollicitus; 1, 234/7). Juppiter stelt haar gerust (parce metu; 1, 357). Het beloofde rijk zal komen. Er zal een Caesar geboren worden, Julius, genaamd naar de grote lulus (Nascctur... Caesar... Iulius, a magno demissum nomen Iulo; 1, 386/8).

Geheel naar dit concept is onze auteur te werk gegaan. Eerst wordt de Paus als de kwade genius aangewezen (zie boven). Hij immers heeft, toen dank zij de beeldenstorm het roomse Babylon al op instorten stond en het ware geloof verzekerd scheen van een vaste woonstede in Nederland, zich gewend tot de Spaanse koning:

Si curae tibi sacra, tui si gloria regni,

Incute terrorem populis... sentiat hostis

Te Regem, et laesi metuendam numinis iram (1, 31/35)

‘Als de godsdienst en als de eer van uw rijk u lief zijn, jaag de schrik erin bij de volken; laat de vijand voelen dat u de Koning bent en dat de toorn van de beledigde majesteit dient gevreesd te worden.’

De Spaanse koning buigt voor de hogere macht van de Paus:

Rex Iber haec contra: Quis non tua iussa capessat,

Sancte parens, nutuque tuo sese induat armis?

Tu reseras magni portas, et claudis Olympi. (1, 37-39)

‘De Spaanse koning antwoordt: wie zou niet uw bevelen uitvoeren, heilige vader, en op uw wenk de wapens aangorden? Gij sluit en ontsluit de poorten van de grote Olympus’.

De koning belooft Nederland te straffen. Hij roept de Furiën bijeen die sinds zij uit de onderwereld zijn verdreven in Spanje leven. Eén van haar, Alecto, voelt zich al helemaal een Spaanse en heeft het pseudoniem Inquisitio aangenomen. Haar biedt de koning aan om Nederland te straffen. De Paus is enthousiast en laat Inquisitio door Granvelle en Sonnius naar Nederland brengen. Daar was toen Margaretha regentes:

Foemina turn Belgis princeps erat: illa malorum

Semina prima dedit, Phrygiis ut perfida quondam/Tyndaris (1, 60-63)

‘Een vrouw was toen regentes in Nederland; zij heeft het eerst onheil gezaaid, zoals eens de trouweloze Helena voor de Trojanen’.

Zij laat Inquisitio woeden door de steden. Als de edelen, met name Nassau, zich verzetten, zendt de koning Alva. De Prins neemt de wijk naar de Dillenburg, Egmond en Hoorne worden onthoofd. De gouden vrijheid is op de vlucht.

Dan verheft zich Religio. Zij doet de vleugels aan en zoekt de hoge hemel op om haar beklag te doen bij haar hemelse Vader:

Certe hic regna mihi quondam volventibus annis
... fore... pollicitus (1, 167/9)

‘Gij hebt toch beloofd dat hier eens in het verloop der jaren het aan mij beloofde rijk zou zijn’.

Haar Vader stelt haar gerust:

Farce metu: cernes quondam promissa tuorum
Regna tibi (1, 179/80)

‘Wees niet hang; eens zul jij het aan jou beloofde rijk van jouw getrouwen zien’. En dan spreekt Hij de profetische woorden:

Aureus hostili Phoenix nascetur ab igne...
Auraico gestans magnum de nomine nomen (1, 183/6)

‘Een gouden Phoenix zal uit het vijandelijk vuur geboren worden, die de grote naam zal dragen naar de naam Oranje’.

Hij zal de gouden eeuwen doen herleven en de vrijheid en het ware geloof terugbrengen.

Het epos bereikt zijn hoogtepunt met de apotheose van Oranje. Het idee zal ingegeven zijn door de reeds gememoreerde profetie van Juppiter, waar hij aan Venus belooft dat zij Aeneas naar de sterrenhemel zal voeren (1, 259/60). De beschrijving echter is ontleend aan de ‘Apotheose van Caesar’ bij Ovidius (Met. 15, 843 v.v.). Daar lezen we dat Venus opeens midden in de senaat stond, voor niemand zichtbaar, en de ziel van haar pas gestorven Caesar naar de hemelse sterren heeft gevoerd (media cum sede senatus/Constitit... Venus nulli cernenda suique/Caesaris... recentem animam caelestibus intulit astris).

De ‘hemelvaart’ van Oranje vangt met vrijwel dezelfde woorden aan:

Occiderat Princeps, media quum constitit aula
Relligio, nulli cernenda, animamque recentem
Auraici nitido devexit in ardua curru (2, 407-410)

‘De Prins was gestorven, toen Religio opeens midden in het hof stond, voor niemand zichtbaar, en zij heeft de ziel van de pas gestorven Oranje in een blinkende wagen naar omhoog gevoerd’.

Zij heeft hem gevoerd naar een huis voorbij het firmament, waar de hemelingen zingen voor de heerser van goden en mensen en waar de gelukzalige zielen verblijven. En God nam hem op in zijn gouden schoot en deed hem de eeuwige krans om het hoofd.

Panagius Salius

Het eerste drama geïnspireerd door de moord op Oranje, is de *Nassovius* van *Panagius Salius* (d.i. Toussaint Sailly)² in 1589 gedrukt te Parijs. Salius is van de vier hier besproken auteurs de enige afkomstig uit het franstalige Zuid-Nederland, katholiek en koningsgezind. Enige fragmenten uit het eerste bedrijf zullen de gezindheid van Salius t.a.v. Nassau duidelijk maken. In het eerste bedrijf, dat speelt in het Prinsenhof, is Hohenio in zijn functie van bevelhebber op audiëntie bij Nassau. Deze is somber gestemd. Geen wonder want hij is uit Brabant gevlucht naar Holland en Parma boekt successen in het Zuiden. Nassau begint met een korte proloog:

Nemo beatam dicat esse principum
Vitam virorum; dixeritque hoc quispiam
Opinione, non scientia, ut omnia
Diiudicare vulgus ex capite solet.

Iamque haud inexperto fidem tribuens mihi,
Praeferre discat rusticum sceptro pedum (1-6)

‘Laat niemand zeggen dat het leven van vorsten gelukkig is. De een of ander kan dit wel beweren zo maar op vermoeden, niet op grond van kennis, zoals het volk alles beoordeelt naar van horen zeggen. Als hij mij, niet onervaren meer, geloven zou, kon hij leren de eenvoudige herdersstaf te verkiezen boven de scepter’.

Na het verlies van Egmond en Hoorn en zijn broer Adolf, heeft hij zijn leven op het spel gezet om het land te bevrijden van de Spaanse tirannie. Ter illustratie horen we hoe hij de landvoogden heeft moeten bestrijden:

... quibus nempe artibus
Pallenda foeminis acutior omnibus,
Senis ferendus impetus fortissimi,
Clypeus tenendus firmiter, mucronibus
Lodoici, Ioannis Ducum qui obsisteret...
Limes doloris sit mihi Farnesius. (20-29)

‘met welke listen zij (Margaretha), geslepener dan alle vrouwen, misleid moest worden; de aanvalsdrift van de krasse grijsaard (Alva) verduurd worden, en het schild stevig gehanteerd om de zwaarden van de hertogen Luis (de Requesens) en Juan af te weren. Moge Farnese (Parma) de grens van mijn verdriet zijn’.

Een ironische wens, want op het punt in vervulling te gaan door de moord op Nassau! Voor Salius is Nassau niet meer dan een rebel tegen de wettige Spaanse koning, en in feite staat Nassau zich hier aan te klagen als de leider van de opstand. Hoe onterecht hij meent te kunnen spreken namens de vorsten, blijkt zo dadelijk. Hohenio tracht hem te troosten met de roem die vorsten na het leven te wachten staat. Maar Nassau heeft een andere filosofie daaromtrent:

Est haec, amice, vana praedicatio
Nostrum laborem post manentis gloriae,
Cum forte nullus amplius sensus manet.
Unumque tantum iudico quidem bonum
...frui praesentibus (42-46)

‘Dit is, mijn vriend, een ijdele lofprijzing van roem, die blijven zou na onze beproeving, wanneer er misschien geen enkele gewaarwording meer blijft. Eén ding acht ik slechts goed... te genieten van het heden’.

Nassau wordt hier een citaat uit Cicero in de mond gelegd (Lael. 4,14): ‘Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum nee ullus sensus maneat (= als die theorieën juist zijn dat met de lichamen tegelijk de zielen vergaan en dat er geen enkele gewaarwording blijft). Cicero acht deze ‘epicureische’ theorie even verwerpelijk als ongerijmd. Geen wonder dat de zorg van deze Nassau veeleer uitgaat naar wat vorsten tijdens het leven te verduren hebben:

Sortis dolosae principes sunt ludicrum,
Qui summa cum attigisse se fastigia
Putent, ruentes illico adversum probant;
Cumque imperare sese opinentur, secus
Populo ministrant, serviuntque singulis (51-55)

‘Vorsten zijn de speelbal van het sluwe lot, want terwijl zijn menen de hoogste toppen te hebben bereikt, bewijzen zij neerstortend, ter plaatse het tegendeel. En terwijl zij denken te gebieden, dienen omgekeerd zij het volk en zijn de slaaf van ieder afzonderlijk’.

Het mag nu duidelijk zijn: Nassau wil geen dienaar van het volk zijn, en zo ontvalt hem alle grond zich een vorst te noemen! In zijn ‘Apologie’ heeft Nassau toch zelf

geëist dat de vorst als een herder voor zijn schapen dient te zijn! Het koor besluit zijn zang steeds met de moraal van het verhaal, zoals hier met:

Eheu quam miserum vivere Principem,
affectantem animis imperio viam,
aut dantem populis iura tyrannide!
Id fortuna nimis Nassovii docet. (202-205)

‘Helaas, hoe ongelukkig leeft de ‘Vorst’ die in overmoed zich een weg baant naar de heerschappij of door tirannie de volken wetten oplegt! Dit leert het lot van Nassau maar al te zeer’.

Casparus Casparius

In 1599 verscheen van *Casparus Casparius* (d.i. Caspar Ens) een drama in vijf bedrijven, getiteld: *Princeps Auriacus, sive libertas defensa* (= de Prins van Oranje, of de vrijheid verdedigd). Het is gedrukt te Delft, waar Ens toen conrector was aan de latijnse school.

Casparius schreef zijn drama toen de eerste emoties vanwege de moord al wat geluwd waren. Pas in het laatste bedrijf komt de bode de dood van de Prins melden. Balthasar Gerards wordt daar pas voor het eerst en dan nog indirect genoemd. Er zijn geen vrouwenrollen en zo ontbreekt de droom van Louise, die bij Salius en later bij Heinsius leidt tot emotionele taferelen. Bij Casparius is er de droom van de tiran, verhaald vooral om de symbolische betekenis. Salius schreef een historisch drama, dat speelt rond de moord; de dramatis personae zijn historische figuren. Bij Casparius treedt het verhaal van de moord naar de achtergrond. Zijn treurspel is veeleer een gedramatiseerde verhandeling over de verhouding van de vorst tot de onderdanen. Hij heeft, terugblikkend, de oorzaak van alle onheil dat over Nederland en Oranje is gekomen, gevonden in de absolutistische monarchie, belichaamd in de Spaanse vorst. Daarbij heeft hij zich laten leiden door de staatsleer van Calvijn: de vorst heeft zijn gezag van God. Zo goed als het volk aan het gezag van de vorst gehouden is, zo is de vorst dat aan de opdracht van God. Als de vorst hieraan ontrouw wordt, ontvalt hem zijn gezag of anders gezegd, hij wordt tot tiran, en het volk is geroepen tot verzet tegen de tiran-vorst. Tot Gods opdracht behoort met name de eerbiediging van het ware, bijbelse geloof. Laten we ter illustratie hiervan luisteren naar een scène uit het eerste bedrijf.

Het eerste bedrijf is een monoloog van Alastor.³ Hij staat vóór het op een hoogte gelegen koninklijk paleis. God heeft hem, heerser over de straffen in de onderwereld, uit zijn rijk opgeroepen en gezonden naar de koning in het hoge paleis (een toespeling op de Spaanse koning!). Uit eigen belang heeft hij aan Gods bevel gehoor gegeven. Zijn eigen rijk wordt sinds kort bedreigd door een ‘herleefde sekte’: kwalijke lieden die kwalijke geluiden laten horen tegen zijn rijk welke, naar ze beweren, in de H. Schrift geschreven staan (een toespeling op de hervormers!). Tegen hen zal hij een beproefd geschut in stelling brengen: een tiran. Zo heeft hij het Hebreeuwse volk, zijn aartsvijanden, door de Pharao slavenarbeid laten opleggen. En eens heeft hij koning Saul van God afgekeerd en David laten vervolgen. In het O.T. (I Sam. 16,14) lezen we dat, toen Saul aan Jahwe’s opdracht ontrouw was geworden, Jahwe een boze geest over hem zond en dat Saul sindsdien David heeft vervolgd. Met deze boze geest identificeert Alastor zich. De gedachtengang mag nu duidelijk zijn: Er is een koning, de Spaanse koning, die net als Saul niet handelt naar Gods opdracht. Gos besluit een boze geest over hem te zenden, te weten Alastor. Deze laat zich gaarne hiervoor uitzenden. Een koning door een boze geest bezeten, dat is de tiran die hij zoekt tegen de hervormers, een herleefd bijbels volk en tegen Oranje, een

nieuwe David. Zo zien we hoezeer deze scène bijbels geïnspireerd is, en hoezeer voor onze auteur, zelf een hervormer, de opstand tegen de Spaanse koning primair een strijd is geweest voor het bijbels geloof en, staatkundig gezien, een gerechtvaardigd verzet tegen een koning die aan Gods opdracht ontrouw was geworden.

In een volgende scène gaat Alastor zijn zending naar de koning vervullen. Voorde dramatische vormgeving heeft de proloog van de *Thyestes* van Seneca als model gediend. Daar wordt de ‘schim van Tantalus’ door een godheid uit de Hades gehaald en door een Furie naar zijn vroegere paleis geleid, waar nu Atreus op de troon zetelt. Met de komst van de schim zal de oude vloek weer tot uitbarsting komen. De Furie kondigt ook al het beruchte gastmaal aan: ‘Vooruit, verwenste schim, en jaag de godloze huisgoden op tot razernij. Laat boven het vuur de ketels borrelen en laat de verscheurde ledematen stuk voor stuk erin gaan; laat de maaltijd bereid worden’ (Thy. 23-24; 59-62). Geheel naar dit model spreekt Alastor aldus:

... Nunc ad altam regiam

Fero pestilentem gradum ego, quam totam meo

Quatiam furore, atque imposito diris agam

Furiis penateis.

... innocentem immisericos iugulet parens

Gnatum, maritus coniugem, incaestas faceis

Connubia velent. (141-147)

‘Thans richt ik mijn verderfelijke schrede naar het hoge paleis dat ik geheel zal doen schudden door mijn razernij, en ik zal de godloze huisgoden opjagen door de gruwelijke Furiën... Laat de onbarmhartige vader zijn onschuldige zoon vermoorden, de man zijn vrouw; laat huwelijken dienen als dekmantel voor overspel’.

De aangekondigde privé-wandaden van de koning (ze kunnen regelrecht ontleend zijn aan de ‘Apologie’!) dienen blijkbaar om hem, als het eigenlijke drama begint, als tiran te laten verschijnen. Zoals ook wat Alastor vervolgens aankondigt over het optreden van de koning jegens zijn onderdanen: ‘Laat het volk de hoofden van de hoogste leiders uitgestald zien op het schavot; laat de markten druipen van adellijk bloed; laat het gepeupel zijn goedkope hals uitsteken onder één bijlslag; laat de weggeworpen lichamen de wateren trager doen stromen’ (147-151). Dit is een schets vooraf van de situatie waarin zich het drama gaat afspelen. Het lijkt de tekst bij eigentijdse historische prenten!

Zoals bij Seneca zijn ook hier de Furiën onmisbaar. Alastor roept naast de drie ook nog een vierde op: ‘en jij, alleen tellend voor drie, geboren in de uiterste streken van de Moren (Spanje)’ (126/7). Deze vierde Furie, een eigentijdse creatie, stelt de Spaanse Inquisitio voor.

Het tweede bedrijf brengt de Tiran op het toneel, voor wie de figuur van Atreus uit de *Thyestes* van Seneca model heeft gestaan. Als hij staat te pochen op zijn koningschap, overvalt hem de razernij: ‘Mijn hart zwelt groter en wijder dan gewoon en voorbij de grenzen van de menselijke natuur’ (282/3), zo citeert hij Atreus wanneer die de razernij over zich voelt komen (Thy. 267/8). In deze woorden beluisteren we de tegenpool van de stoïcijnse zedenwet: secundum naturam vivere = volgens de natuur leven. Bang geworden herinnert de Tiran zich weer de droom van de afgelopen nacht, en vraagt om een uitlegger. Op dat moment komen Ahitophel en Eubulus (resp. de boze en goede raadsman) binnen. Hij vertelt hen dat hij gedroomd heeft dat hij veranderde in een boom die door twee leeuwen (van Holland en Zeeland!) met wortel en tak werd uitgeroeid. Voor Ahitophel zijn dromen ijdel, maar Eubulus wijst erop dat God door de droom vaak een waarschuwing heeft willen geven. En zo komt het tot een twistgesprek:

- Eub.* Facile timorem averteris dementia.
Ahi. Reges timeri ab omnibus, sed neminem
 Timere par est. Miser enim est quisquis timet.
 Omnia tuum esto facere, NEC SPE, NEC METU.
Eub. Honesta quisquis sequitur, intrepidus metu/vacat.
Tyr. Quî timeam ego, qui sum timendus omnibus?
Eub. Omneis timet, quem omnes timent. (389-399)

‘*Eub.* Vrees kun je gemakkelijk afwenden door zachtmoedigheid. *Ahi.* Het is passend dat koningen door allen gevreesd worden, maar dat zij niemand vrezen. Beklagenswaard is immers alwie vreest. U hoort het toe alles te doen, noch uit hoop, noch uit vrees. *Eub.* Alwie het eerbare nastreeft, is vrij van angst en vrees. *Tir.* Hoe zou ik vrezen, die gevreesd moet worden door allen? *Eub.* Hij vreest allen, die allen vrezen’.

Hier beluisteren we Seneca, in wiens *Oedipus* (704/6) hetzelfde thema aan de orde is in een discussie tussen Oedipus en Creon: ‘*Oed.* Vrees waakt over het koningschap. *Creon* Wie meedogenloos met harde bevelen de scepter zwaait, vreest die hem vrezen’. Maar met name in de *Thyestes* (388/9) bezingt het koor de ware koning die naar stoïcijnse ideaal ongevoelig is voor affecten als begeerte en vrees: ‘Koning is hij die niets vreest, koning is hij die niets begeert’. Het devies van Philips II: ‘Ik ben de koning zonder hoop en zonder vrees’ is zeker hierdoor geïnspireerd. Ahitophel heeft er zojuist een wel zeer tendentieuze uitleg aan gegeven! Het dispuut wordt besloten met een pleidooi voor de absolutistische monarchie door Ahitophel: Zoals de wereld het niet bestaat twee zonnefakkels te verdragen en het lichaam niet meer dan de éne geest, zo zou het raadzamer zijn als deze éne wereld aan één zou gehoorzamen. En dat lot is voorbeschikt aan zijn koning!

Dan komen we aan een ander aspect van het koningschap: of de koning aan enige zedenwet gebonden is: ‘*Eub.* Onstandvast zweeft alles wat de maat heeft overschreden. *Ahi.* Wat voor maat mag er zijn aan de koninklijke hoogheid? Waar slechts het gerechte aan de heerser past, daar is het koningschap ontkracht, laat koningen gaan waar het hun belieft. *Eub.* Waar geen zorg is om recht noch trouw, is het koningschap onstandvast, laat koningen gaan waar het past. *Ahi.* Aan de koning past alwat aan anderen is ontzegd. *Eub.* Zelfs niet wat aan anderen vrijstaat, staat vrij aan de koning. Als u het eerbare, koning, en wat niet tegen de zeden ingaat hebt opgedragen, zult u gewillige onderdanen hebben. *Ahi.* Is het niet aan de koning de burgers het recht voor te schrijven? *Eub.* De wet beveelt de koning, de goede koning de onderdanen; de tiran verwijderd de slagboom van de wetten.’ C424-462). Ook deze discussie wordt gedragen door sententies uit Seneca. Bij hem horen we dezelfde overwegingen in een gesprek tussen Atreus en zijn Satelles (= trawant) in de *Thyestes* (214-8): ‘*Atr.* Waar slechts het eerbare aan de heerser is toegestaan, daar wordt geregeerd als was het een gunst. *Sat.* Waar geen eergevoel is en geen zorg om het recht, geen onkreurbaarheid, vroomheid, noch trouw, daar is het koningschap onstandvast. *Atr.* Onkreurbaarheid, vroomheid en trouw zijn het goed van de gewone burger; laat koningen gaan waar het hun belieft’. De Satelles vertegenwoordigt hier de ratio, de rede, maar het lijkt alsof deze er alleen is om Atreus de kans te bieden de opgeworpen ethische bezwaren weg te wuiven. Zo vergaat het ook onze Eubulus; hij wordt door de Tiran zelfs uit het rijk verbannen, een veelzeggend symbolisch gebaar. Eubulus heeft zojuist een beroep gedaan op zachtmoedigheid (dementia) jegens de onderdanen. Het lijkt heel wel mogelijk dat Casparius hier geïnspireerd is door de commentaar die Calvijn schreef op *De Clementia*, een verhandeling door Seneca geschreven voor de jonge Nero, en waarin gesproken wordt over de verhouding van de vorst tot zijn onderdanen.

Met het derde bedrijf verschijnt de Prins. Hij is op audiëntie bij de koning, en in afwachting van diens komst mediteert hij over het koningschap:

O blanda fallaxque aula, quanta tegis mala
Specie bonorum! o regiam innumeris gravem
Miseris coronam' ten' iacentem quisquam humo
Tollat, laborum consciusque latentium
Periculorumque, capiti imponat suo
Diadema tam grave. (555-560)

‘O verleidelijk en bedriegelijk paleis, wat een ongeluk bedek jij onder de schijn van geluk! O koninklijke kroon, zwaar van talloze ellenden! Zou iemand als hij jou voor het grijpen had, jou van de grond tillen en wetend van de verborgen beproevingen en gevaren, een zo zwaar diadeem op zijn hoofd zetten?’

De Prins wijst erop hoe moeilijk het voor een koning is zijn handen schoon te houden, ook vanwege de huichelachtige raadslieden om hem heen: ‘Ontrouw, listen, vergiften, sluipmoorden zijn aan koningen niet ongepast, zo beweren misdadige lieden, en mag het dan iemand verbazen dat er maar weinig vorsten zijn die hun handen niet bezoedeld hebben door misdaad?’ (569-575)

De twee laatste bedrijven spelen in het Prinsenhof, en nu komen we ook in de concrete historische situatie. In het vierde bedrijf komt eerst Eusebius, als bode, op en geeft een ‘kroniek’ van de toestand in het land. Dan verschijnt de Prins en gedenkt Egmond en Hoorne en zijn oudste, in Madrid gevangen zoon. Gelukkig heeft hij nog een zoon (Maurits). De Prins voelt het einde van zijn leven naderen, maar hij zal voortleven in de geest van Maurits. In het vijfde bedrijf doet de Bode aan het koor het verhaal van de moord. Het koor⁴ nodigt alle dierbaren ter uitvaart van het Vaderland en de Vader des Vaderlands, die in één graf worden begraven.

Dan verschijnt een Ziener. Hij troost het koor: Oranje ziet al vanuit de hemel neer op het mensengewoel. En die Tiran juicht nu, maar de Wraakgodin staat al achter hem met het wrekende geseltuig. En dan profeteert hij:

At quis hic insignes spoliis qui laetus opimis

Victor agit currus; venerabilis ordo SENATUS
Quem cingit medium; quam forti pectore et armis!
Quo sese ore ferunt! Agnosco te, AURANTIA proles;
Vos PATRIAEQUE agnosco PATRES; quorum incluta surget
Auspiciis, vireisque resumet BELGICA tellus.
Vos ne tantum animis diffidite. maximus ille
Rex regum iustis favet, et pia coepta secundat. (1083-90)

‘Maar wie is dat die daar stralend als overwinnaar de wagens ment, gesierd met rijke velheersbuit, en die door eerbiedwaardige Senatoren wordt omringd? Wat een fierheid en heldhaftigheid! En hoe statig schrijden zij voort! Ik herken jou, Oranjetelg (Maurits), ik herken jullie. Vaderen des Vaderlands (Staten-generaal), onder wier leiding het vermaarde Nederland zal verrijzen en zijn krachten zal herkrijgen. En jullie, wantrouwt niet zozeer in je hart. De grootste koning der koningen is de rechtvaardigen genegen en begunstigt vrome ondernemingen.’

De Ziener verschijnt hier als een deus ex machina. Zo heeft Casparius het probleem opgelost van de afwezigheid van Maurits toen de moordaanslag te Delft plaats vond (een probleem dat ook Heinsius moest oplossen!). Tevens heeft hij zo de achterblijvers getroost met het vooruitzicht dat de vrijheid zou blijven verdedigd, nu door Maurits, bijgestaan door de Staten-generaal, en onder de blijvende gunst van God. Casparius voltooide zijn drama eind 1598, dus na de zegetocht van Maurits langs de Rijn en in Oost- en Noordnederland, waarmee de ‘tuin van de zeven provinciën’ werd gesloten. In het slot van het drama klinkt iets door van dit hoopvol perspectief.

Daniël Heinsius

Het laatste oranje-drama is de *Auriacus*, sive *Ubenas sauda* (= Oranfe, oT de vrijheid gewond) van Daniël Heinsius, in 1602 verschenen te Leiden. Voor Heinsius verwijzen wij naar het artikel van mevr. drs. G. Kuiper op p. 251, en beperken ons tot een enkele kanttekening. Boven is gewezen op het probleem van de afwezigheid van Maurits toen de moordaanslag te Delft plaats vond, en hoe Casparius daarvoor een gelukkige oplossing heeft gevonden. Het verzoek van vrienden om Maurits een plaats te geven in zijn drama, heeft Heinsius voor een netelige opgave gezet. In zijn drama immers, is met Oranje ook de vrijheid ten onder gegaan. De claus van Maurits, die hij tenslotte heeft toegevoegd, doet dan ook geforceerd aan.

De *Nassovius* van Salius is het meest speelbare stuk. Het staat, in tegenstelling tot de twee andere drama's, buiten het toen al beoefende 'senecaanse' drama. Enkele scènes passen veeleer nog in de traditie van het rederijkerstoneel. Casparius heeft, zo zegt hij in de inleidende brief, zijn drama neergelegd in de tempel van de Heer. Het is dan ook geen 'theater'-stuk. Er valt weinig te aanschouwen, des te meer te beschouwen. Heinsius schreef voor een kleine, geletterde elite. Jacob Duym heeft, toen hij de 'bewerking' van de *Auriacus* ter hand nam, het stuk geheel naar zijn hand gezet en er speelbaar toneel voor een groter publiek van gemaakt. Zo is Her Moordadich Stvck van de Vlaming Jacob Duym uit 1606, in feite het eerste oranje-drama in onze moedertaal.

¹ Georgii Benedicti Harlemensis. *De rebus gestis illustriss. Principis Guilielmi, Comitis Nassovij, etc. Lib.II. Item Epigrammata. Epitaphia.* Lugduni Batavorum. Ex officina Ioannis Paetsij. Anno 1586.

Het epos draagt de titel: *De rebus gestis illustr. Principis Auraiici*. De naam Oranje wordt op verschillende manieren in het latijn weergegeven. In ons artikel is sprake van: *Auriacus*; *Auraiicus*; *Aurantius*.

² De *Nassovius* is opgenomen (blz. 86-115) in de bundel: *Panagii Salii Audomarensis* (= van St. Omer) *Varia Poemata*. Parisii, 1589. Wij mochten gebruik maken van een, zeldzaam, exemplaar in privé-bezit van Drs. M. de Schepper.

³ Alastor = wrekende, boze demon. De naam is mogelijk ontleend aan de *Agamemnon* van Aeschylus, waar (1497 v.v.) Qytaemnestra tot het koor zegt dat niet zij Agamemnon heeft gedood, maar dat de aloude wraakgeest (gr. ALASTOOR) in de gedaante van een vrouw hem heeft laten boeten voor de hardvochtige Atreus. Deze Atreus is het onderwerp van de *Thyestes* van Seneca, welk drama model heeft gestaan voor ons treurspel. Ook de Alastor in ons treurspel blijkt allerlei gedaanten te kunnen aannemen; hier is hij de mythologische vermomming van verschillende bijbelse voorstellingen van Satan.

⁴ Het koor wordt gevormd door 'nederlandse maagden' (v. 1070 'Belgides').

Willem van Oranje door H. Goltzius, 1581. Foto prentenkabinet R. U. Leiden.

Pendant met portret v. Charlotte de Bourbon, eveneens door Goltzius. De twee prenten zijn in woord en beeld tot in detail op elkaar afgestemd en bevatten velerlei allegorische voorstellingen (o.a. de vier elementen). Besproken door A. Eyffinger in *Jaarboek Oranje Nassau Museum* 1982 pp. 35-46.

Quem patriae patrem voluit (Deus):

*Georgius Benedicti Wertelo
over Willem van Oranje*

Marcus de Schepper

Het nieuws van de fatale aanslag te Delft op 10 juli 1584 bereikte enkele weken later ook een jonge Nederlandse theologiestudent te Cambridge. Zijn naam was Georgius Benedicti Wertelo (Joris Benedictusz. Wertelo - als dichter Georgius Benedicti genoemd)¹.

Vita brevis

Georgius werd vermoedelijk te Haarlem in 1563 geboren als zoon van de boekverkoper Benedictus Joorisz., afkomstig uit Wertlau (in Sachsen-Anhak). Hij verloor op jeugdige leeftijd zijn ouders; waarschijnlijk om die reden studeerde hij op kosten van de Hervormde Kerk van Delft. Als student in de *artes* (letteren) te Leiden (vanaf november 1577) woonde hij in bij professor Herman Reneker (1550-na 1605); zijn mede-kostganger was de uit Engeland overgekomen Antwerpenaar Janus Gruterus (1560-1627), die later een belangrijke editeur van klassieke en Neolarijnse teksten zou worden te Heidelberg. Doel van de opleiding was in de eerste plaats bekwaam predikanten te vormen.

Onder impuls van de muzenminnende neolatinist Janus Dousa (Jan van der Does, 1545-1604) en de competente administrator Jan van Hout (1542-1609), kwamen niet alleen de gewijde letteren tot ontplooiing. Neolarijnse (en ook Nederlandse) poëzie groeide(n) naar een nieuwe bloei in *Athenae Batavae* (Hollands Athene).

Voor de theologische studies werd naast het calvinistische Genève ook het anglicaanse Cambridge een bondgenoot van de bevrijde Nederlandse Kerk. Op 28 en 29 september 1583 nam Georgius Benedicti afscheid van Leiden met een gedicht in de *alba amicorum* van Van Hout en Dousa². Na een moeilijke overtocht belandde hij samen met enkele streekgenoten te Cambridge om er de colleges te volgen van de theoloog William Whitaker (1548-1595).

Een heerlijke zomer brengt Benedicti in 1585 even naar Londen; juist op het moment dat Janus Dousa daar arriveert met een gezantschap van de Staten om de hulp van de Engelse koningin Elizabeth in te roepen. In de Nederlanden is de toestand nl. zeer benard, nu Parma na de dood van Willem van Oranje in het Zuiden stad na stad herovert; de psychologische weerslag van de Val van Antwerpen (augustus 1585) is enorm. Met Dousa's zoon Janus (filius) (1571-1596) verkeert Benedicti in een bonte wereld van hovelingen, diplomaten, militairen, geleerden en

dichters, vol bewondering voor die éne incarnatie van al die kwaliteiten: Sir Philip Sidney (1554-1586).

Enkele maanden later (in 1586) komt deze laatste naar de Nederlanden in het gevolg van Elizabeths gunsteling Robert Dudley, Graaf van Leicester (1532-1588). In maart 1586 wordt Benedicti, zeer tegen zijn zin, naar Leiden teruggeroepen, waar hij zich vooral in de kring rond de bewonderde Justus Lipsius (1547-1606) zal gaan bewegen. Op 17 oktober 1586 sneuvelt de gentleman-ridder Sidney nabij Zutphen. Benedicti herdenkt hem met een bundeltje *Epitaphia* (Grafchriften) in 1587. De .mislukking van Leicesters optreden in de Nederlanden maakt ook een einde aan de 'British connection'. De beste leerschool voor theologiestudenten blijkt nu in de Pfalz te liggen: aan de Heidelbergse universiteit doceert de Franse theoloog Franciscus Junius (François Du Jon, 1545-1602), die reeds herhaaldelijk door de Leidse Universiteit was benaderd voor een professoraat. Op 20 juli 1587 laat Benedicti zich met enkele Hollandse vrienden te Heidelberg immatriculeren (inschrijven).

Helaas, daar sterft hij op 1 maart 1588 na een slegende koortsaanval ('febri continua'). Jaren later bezorgt Janus Gruterus de literaire nalatenschap aan Petrus Scriverius (1576-1660), die in 1601 Benedicti's *Poemata posthuma* (Nagelaten gedichten) publiceert. Zelf neemt Gruterus een ruime selectie uit Benedicti's poëzie op in zijn omvangrijke vierdelige bloemlezing van de Neolatijnse poëzie uit de Nederlanden (*Delitiae C. poetarum Belgicorum*, Frankfurt 1614, I blz. 505-544). Nog even wordt hij herdacht, gelezen en geprezen door de zeventiende-eeuwse lofdichters van Haarlem Nicolaas van Wassenaar, Samuel Ampzing en Theodorus Schrevelius, vooraleer te verdwijnen in dat verdronken land, de Neolatijnse literatuur.

Cambridge 1584-1586: Oranje in verzen

Lezen en imiteren van antieke auteurs was, blijkens zijn correspondentie, de enige troost voor de eenzame jonge theologiestudent. Wat schoolse versjes op klassieke thema's, inz. uit de Romeinse geschiedenis (Horatius Codes, Lucretia etc.) vormden de onderbouw voor hogere literaire aspiraties. Zijn mentor *in poeticis*, Janus Dousa, verklaarde hem bereidwillig de geheimen van het Heliconvolkje.

Niet alleen schoolse wijsheid werd in verzen bedwongen. Het leven was ongenadig toen, getekend door de alomtegenwoordige dood. Het verlies van zijn ouders, van een bemind leraar (Johannes Molanus, 1583), maakte hem vertrouwd met de topoi ('gemeenplaatsen') van de funeraire poëzie. Het nieuws van de moord te Delft ontlokte hem een reeks van zeven epigrammen, een kleine *Tumulus* (Grafheuvel), een genre dat vooral in Frankrijk bloeide³.

Samen met een keuze uit zijn eerste verzen, verschenen in 1585 bij de Staten-drukker Aelbrecht Hendricksz. (Albertus Henricus) te Delft *Georgii Benedicti Wertelo Epitaphia infunus Illustriss. Principis Auriaci* (Grafchriften op het overlijden van de Doorn. Prins van Oranje). Dit keurig gedrukt boekje van 16 pagina's, opgedragen aan het Delftse stadsbestuur ('Mecaenas studii meis'; 'sponsor' van mijn studies), leverde de auteur - op voorspraak van Janus Dousa - enige officiële erkenning op⁴. De zeven grafchriften zijn nogal intellectualistische variaties op het klassieke *Viator*-epigram: het graf richt het woord tot een (vreemde) voorbijganger.

Het Epos van de Prins

Dousa spoorde zijn protégé aan om, na dit bescheiden begin, een grootser, epischer gedicht over Oranje te schrijven. In 1586 verscheen dan te Leiden bij Jan

Paets *De rebus gestis Guilielmi. Comitis Nassovii* (De heldendaden van Willem, Graaf van Nassau). Op de 87 pagina's bevinden zich het epos, het vroegere dichtwerk (met o.a. de *Epitaphia*), en een reeks gedichten op portretten van de Graven van Holland (*Comites*), naar het voorbeeld van Ausonius' *Caesares*.

De rebus gestis wordt voorafgegaan door een opdracht aan prins Maurits ('volg Vaders voorbeeld na!'), een lofdicht van Dousa en een *Ad Lectorem* (een erg retorische verdediging van vorm en onderwerp: 'het is geschreven als dank van Vaderland en Universiteit'). Het gedicht omvat twee boeken (1264 hexameters in totaal).

In het eerste boek (692 verzen) worden het ontstaan van de Opstand en de krijgsdaden van Oranje beschreven. Na de klassieke epische inleiding (aankondiging van het onderwerp en aanduiding van de twee tegenstrevers) wordt de hemelse Vader aangeroepen om inspiratie. Daarop wordt het begin van de Opstand verhaald. De Paus heeft koning Philips na de Beeldenstorm om hulp gevraagd. Deze roept op zijn beurt de Furiën bijeen die 'nunc regno Hesperiae vivunt: nu in Spanje leven' (I,46). Alecto vertrekt naar de Nederlanden onder het pseudoniem *Inquisitio!* Zoals Helena voor de Trojanen de kiem gelegd heeft van alle kwaad, zo heeft de regentes der Nederlanden (Margaretha van Parma) 'als eerste onheil gezaaid: malorum semina prima dedit' (I,60-61; vgl. 'prima malorum causa': het motto van Vondels *Adam in Ballingschap*, naar de *Octavia* (praetexta) v. 11). De edelen verzetten zich, doch Alva neemt wraak op Egmond en Hoorne: de gouden vrijheid (*Libertas aurea* - I,155) is op de vlucht.

De Religie (*Relligio*) doet haar beklag bij haar hemelse vader, die haar troost met het perspectief: 'een gouden Phoenix zal uit het vijandelijke vuur geboren worden:

Aureus hostili Phoenix nascetur ab igne (I,183)

Oranje heet hij en hij zal de gouden eeuwen terugbrengen:

Auraico gestans magnum de nomine nomen.
Aurea turn pulsus revocabit secia Tyrannis' (I, 186-7)

De Religie haalt Oranje over om de wapens op te nemen voor geloof en vrijheid. Daarop volgt een reeks beschrijvingen van episodes uit de vrijheidsstrijd: de mislukte invallen vanuit Duitsland, de noodsituatie in Holland, met o.a. het Beleg van Haarlem en Alkmaar.

Alva wordt opgevolgd door Requesens. Oranje dwarsboomt diens plannen: Leiden wordt ontzet en Requesens sterft. De Nederlanden sluiten weer een eendrachtig verbond; God heeft hen geholpen: 'Nederlander! God misgunt toch niet de roem aan wie hij tot Vader des Vaderlands heeft gewild'

O Belga: nec enim laudem Deus invidet illi,
quem patnae patrem voluit (...) (I,664-5)

Met een lofzang op de Leidse Academie eindigt het eerste boek.

Boek II (572 verzen) opent met de beschrijving van koning Philips die in zijn paleis zit te broeden op nieuw onheil. *Inquisitio* wil terug naar de Nederlanden, immers tegenover ketters hoeft je je woord nooit te houden, 's Konings broer Don Juan ('Janus'! II,68) schendt dus herhaaldelijk de verdragen. Oranje verzet zich en weet Kampen, Deventer en Amsterdam achter zich te scharen. Parma volgt Don Juan op, die (evenals Requesens) door God werd uitgeschakeld. Tisiphone smeekt de koning om Oranje te mogen vermoorden. De koning stemt in met een prescriptie en een grote beloning voor de moordenaar.

Na het aanroepen van Apollo volgt het verhaal van de moord: Balthasar Gerards, begerig naar het beloofde goud, weet tot bij de Prins door te dringen. Hij vertelt hem het bekende verhaal en slaagt in zijn misdadige opzet: hij brengt Oranje een dodelijke schotwond toe. Oranjes vrouw en zuster beklagen zijn lot, waarop hij sterft en naar

de hemel 'vaart': Religio voert zijn ziel in een schitterende wagen tot bij God. Hollanders en Zeeuwen begraven hem. Alle Nederlanders echter worden opgeroepen zich tegen de trouweloze Spanjaard te verenigen en te verzetten. Er is gelukkig hoop: de Engelse koningin Elizabeth heeft hulp toegezegd.

De moord van 1584 (II, 302-341)

- Tempus erat, quo Sol aequali lumine terras
Hesperios inter populos, Nabathaeaque regna
Irradiat coeli medio, cum nescius Heros
305 Immineat quantum misero scelus, ultima sumit
Prandia: stant famuli circum, delectaque pubes
Nobilium ponitque dapes, vinumque ministrat.
O domus infelix, o fati ignara futuri
Mens hominum! cursu ter Sequanus alta petivit
310 Atria, ter retro cessit, duplicique replevit
Glande sclopum rata cuncta volens, neque sistitur ulli,
Attritam gestans chlamydem, quae pendeat uno
Nixa humero, nudumque simul latus arguat armis,
Armatumque tegat, ne sit simulatio fraudis.
315 Post ubi cessarunt abiatis prandia mensis,
Nassovium petit: hunc aulae penetralibus imis
Viderat egressum, medioque in limine stantem.
Accedit: Furiae comités, et dux Erebi Dis;
Iliae animum diris, hic fulvo exasperat auro.
320 Insequitur fera Mors, laterique petentis adhaeret
Sulphurea sub glande latens: furit ille tot omni
Parte potens Furiis, nec ferre moram valet ultra,
Nec male conscia mens patitur, quin ipsa lacessit
Autorem, scelerique timet vesana quod audet.
325 Ut stetit ante oculos, augustaque Principis ora,
Caesareumque decus, maiestatemque verendam
Horruit, et diros, animo quos coperat, ausus
Haerenti lingua panter, vultuque notavit.
Sed suprema dies, tacitique potentia fati
330 Nassovium terris sublimia in astra vocabat.
Nec deerat necis ansa, viae famaeque libellum
Pollicitus fuerat abituro: hunc proditor audax
Dum petit, incauto geminas per viscera glandes
Traiicit, et costas immani vulnere rumpit.
335 Obstupuit subito letali saucius ictu
Auracus, genibusque labans, quatiensque reflexum
Attonita cervice caput, vos conscia clamat
Sidera, tuque Deus miserere indigna ferentis
Fata animi, miserere tuae tot vulnera passae
340 Gentis, et extemplo per nubes acta, per auras
Vox abiit, gemituque suo complevit Olympum.

Het was op het tijdstip waarop de Zon, in het zenit van de hemel, zijn lichtstralen gelijk verdeelt over de landen die gelegen zijn tussen de Hesperische volkeren en het Nabathaeïsche rijk, dat de Held, zonder ook maar iets ic bevroeden van de

afschuwelijke misdaad die hem boven het hoofd hing, voor het laatst zijn middagmaal nuttigde. Zijn dienaars staan om hem heen, een keur van jonge edellieden serveert spijzen en schenkt wijn in (302-307).

O rampspoedig huis! o mens(elijke geest) zo onbekend met het lot dat hem te wachten staat! Driemaal repte de Sequaan zich naar de hoge hal, driemaal keerde hij op zijn schreden terug. Maar omdat hij al zijn plannen wilde uitvoeren, herlaadde hij zijn pistool met twee kogels en liet hij zich door niemand tegenhouden. Hij was gehuld in een versleten mantel, die over één schouder neerhing en wel zó dat hij tegelijkertijd zijn ongewapende zijde toonde, en zijn gewapende bedekte, om niet de schijn van een misdaad te wekken (308-314).

Na verloop van tijd, toen de maaltijd ten einde was en de tafels weggebracht, trachtte hij bij Nassau te komen. Hij had gezien hoe deze uit de binnenste vertrekken van het hof was gekomen en nu midden in de deuropening stond. Hij gaat op hem af vergezeld door de Furiën en de bevelhebber der onderwereld, Pluto. De enen verbijsteren hem met hun vervloekingen; de laatste maakt hem hitsig met de rosse gloed van goud. Onmiddellijk daarop volgt de wrede Dood, die zich vasthecht aan de zijde van de dader in de vermomming van een zwavelige kogel (315-321).

Zich sterk wanend in het gezelschap van zoveel helse demonen is hij buiten zinnen en niet bij machte langer uitstel te velen, en ook zijn slechte geweten staat dat niet toe; integendeel, het laat de dader niet met rust en is bezorgd voor de (uitvoering van de) misdaad die het in zijn waanzin durft te begaan (321-324).

Toen hij oog in oog stond met de prins, staarde hij met huiver en bewondering naar diens majestueuze gelaatstrekken, naar zijn verheven uiterlijk als van een keizer en naar zijn eerbiedwaardige majesteit. En zowel zijn stamelende stem als de uitdrukking van zijn gelaat waren al een teken van het afgrijselijke waagstuk, dat hij zich had voorgenomen (325-328).

Maar reeds waren de laatste dag en het onweerstaanbare noodlot met zijn geruisloze werking bezig Nassau van de aarde naar de sterren, hoog aan het firmament, te roepen. En niet ontbrak de gunstige gelegenheid de moordaanslag ten uitvoer te brengen: omdat hij van plan was te vertrekken was hem een paspoort toegezegd. Terwijl de koene verrader hierom vraagt, schiet hij de argeloze Prins beide kogels door borst en ingewanden en verbrijzelt de ribben met een ontzaglijke wond (329-334).

Dodelijk getroffen verstomde Oranje plots en terwijl zijn knieën dienst weigerden en zijn hoofd stuiptrekkend van de krachteloze hals achterover viel, riep hij: 'Jullie, sterren, die ervan afwisten, en Gij, God, erbarm U over mij, nu mij een levenseinde ten deel valt dat ik niet heb verdiend, heb medelijden met Uw volk, dat al zoveel slagen heeft moeten incasseren', en terstond stierf zijn stem, door wolken weggevoerd, weg in de lucht en vervulde de Olympus met haar zuchten.

Bron van dit verhaal is vanzelfsprekend de officiële versie van de Staten⁵. In politiek opzicht sluit het gedicht dan ook nauw aan bij de vrijheidspropaganda en juicht het de Engelse betrokkenheid toe. Wertelo, afkomstig uit het zwaar door de oorlog getroffen Haarlem en de prinselijke stad Delft, theologiestudent te Leiden (Oranjes universiteit) en Cambridge (de Engelse bondgenoot), staat dus uitgesproken positief tegenover Oranje. In literaire termen betekent dat: een Vergüiaans heldenepos (streed ook Aeneas niet voor 'Vrijheid en Godsdienst'?), doorweven met allerhande positieve connotaties in beeldspraak en stijl (aureus - auraius / Phoenix / patriae pater etc.).

Naast het onovertroffen *Wilhelmus* (van Marnix van Sint-Aldegonde?), vormt Benedicti's *De rebus gestis* het eerste grotere literair werk over Willem van Oranje. De

De moord op Willem van Oranje, uit: W. Baudartius van Deynse, *De Nassausche oorlogen etc.*, Amsterdam 1615, pl. 156. Foto Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden. De vier versregels onder de afbeelding zijn een bewerking van v. 333-336 van Wertelo.

tijdsgebonden (pro-Engelse) boodschap maakte het minder actueel en bruikbaar na het debacle van Leicester. Nagenoeg de gehele Oranje-literatuur gaat echter onder dit euvel gebukt: het actuele partijkiezen belet het uitgroeien tot een tijdeloos nationaal meesterwerk⁶. Deze 'receptie'-kritiek doet echter geen afbreuk aan Benedicti's verdienste aan de Nederlandse vrijheidsstrijd een klassieke literaire vormgeving te hebben geschonken⁷.

¹ Schrijver dezes werkt aan een proefschrift over Wertelo waarin, naast een biografie, ook een editie zal worden geboden van zijn dichtwerk en correspondentie.

De (schaarse) literatuur over Benedicti is vermeld in zijn artikel 'Epic poetry around William the Silent: Georgius Benedicti and his *De rebus gestis Guilielmi, Comitis Nassovij* (1586)', *Acta Conventus Neo-Latini Turonensis: Troisième Congrès International d'Études Néo-Latines, Tours Université François Rabelais 6-10 septembre 1976*, ed. J.-Cl. Margolin, Paris 1980, II blz. 1169-1178.

De Leidse relaties met Engeland zijn voorbeeldig behandeld door J. A. van Dorsten, *Poets, patrons and professors: Sir Philip Sidney, Daniel Rogers and the Leiden humanists*, Leiden-London 1962.

- ² *Album amicorum*: 'vrienden-rol' of de volwassen voorloper van het poëzie-album. Voor Dousa's album als typisch vertegenwoordiger van het genre: C.L. Heesakkers, 'Ein niederländisches Stammbuch: das Album Amicorum des Janus Dousa Pater (1545-1604) (Leiden, Univ. Bibl., Hs. BPL 1406)', *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*, ed. J.-U. Fechner, München 1981, biz. 111-135.
- ³ Een interessant specimen uit 1555 is onlangs heruitgegeven: J. IJsewijn - G. Tournoy - M. de Schepper, 'Jean Dorat and his *Tumulus Iani Brynonis*', *Neo-Latin and the vernacular in Renaissance Franco*, ed. G. Castor & T. Cave, Oxford 1984, blz. 129-155.
- ⁴ De Staten van Holland schonken hem op 1 juni 1585 achttien pond van veertig groten: zie B.A. Vermaseren, 'Humanistische drama's over de moord op de Vader des Vaderlands', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 68 (1950) 31-67.
- ⁵ *De moord van 1584: oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op Prins Willelm van Oranje*, ed. J. G. Frederiks, 's-Gravenhage 1884.
- ⁶ Voor het *Wilhelmus* zie de fijnzinnige studie van Ad den Besten, *Wilhelmus van Nassouwe: het gedicht en zijn dichter*. Leiden 1983.
De politieke context van de toneelstukken over Oranje is onderzocht door N.C.H. Wijngaards, 'De zgn. Oranjestukken en hun publiek'. *Handelingen van het 32e Nederlands Filologencongres: Utrecht 1972*, Amsterdam 1974, blz. 117-131.
- ⁷ Enkele opvallende reminiscenties:
302 Tempus erat ...: cf. Statius, *Thebais* 4,680
lumine terras: cf. Lucretius, *De rerum natura* 2,144 en Vergilius, *Aeneis* 4,584 — 9,459
303 Nabathaeaque regna ('Arabic'): cf. Ovidius, *Metamorfoses* 1, 61
306 Stant famuli circum: *Thebais* 8,24 'Stant Furiae circum'
delectaque pubes: cf. *Thebais* 4,112
308 ignara futuri: cf. *Aeneis* 4,508 en *Metamorphoses* 15,815
308-9 'nescia mens hominum fati sortisque futurae': *Aeneis* 10,501
316 penatralibus (imis): cf. *Aeneis* 7,59 en Statius, *Silvae* 3,5,56
317 in limine stantem: cf. *Aeneis* 2,485
318 dux Erebi: cf. *Thebais* 8,22
323 conscia mens: cf. *De rerum natura* 3,1018 en *Thebais* 1,466
327 horruit: cf. Statius, *Achilleis* 1,664
329 suprema dies: cf. *Silvae* 2,2,128
potentia fati: cf. *Thebais* 9,180
334 vulnere rumpit: cf. *Aeneis* 9,580
335 obstupuit: cf. *Aeneis* 2,774
336 genibusque labans: cf. *Aeneis* 3,607 en 5,432
336-7 reflexum ... cervice: cf. *Aeneis* 8,633 en *Achilleis* 1,382
337-8 conscia sidera: cf. *Aeneis* 4,519-20
340-1 cf. *Aeneis* 12,952 'vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras'

Heinsius' Auriacus

*Oranje, of de
Gewonde Vrijheid*

G. C. Kuiper

Haud est virile, terga Fortunae dare
Seneca *Oedipus* 86

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt
Seneca *Epist.* 107,11

Eundum, eundum est
Auriacus p. 9, 22 en 66

Situering

Zestien jaar na de moord op Prins Willem van Oranje bracht diens zoon, in de zomer van 1600, een grote nederlaag toe aan de Spaanse troepen in de duinen en op het strand bij Nieuwpoort. Een beroemd feit uit onze vaderlandse geschiedenis, dat tot voorkort ieder kind op de lagere school al werd ingeprent. De nog jonge Republiek van toen vierde die veldslag als de bekroning van een lange reeks overwinningen. In de bijna euforische sfeer die er dan heerst worden niet alleen de krijgsverrichtingen van Prins Maurits in allerlei toonaarden en op zeer verschillend literair niveau bezongen, maar men kijkt ook terug naar het 'begin': van het succesvol heden terug naar het dieptepunt van onze opstand, en daarmee naar hem die voor de *Aurea Libertas*, de Gulden Vrijheid, zijn leven heeft geofferd. Achter de zegerijke veldheer van het moment staat steeds de onvergetelijke grondlegger van de staat, de *Pater Patriae*.

Dat na 1600 de tegenslagen weer zouden gaan toenemen, wist men nog niet. Even weinig kon men voorzien dat nog geen twintig jaar later de scheiding der geesten tijdens het Twaalfjarig Bestand zou culmineren in het conflict tussen Maurits en de Staten-partij, waarbij de grijze staatsman Oldenbarneveldt zijn leven op het schavot zou beëindigen, en zijn naaste medewerker Hugo de Groot op Loevestein gevangen werd gezet. Zij die later tegenover elkaar zouden komen te staan, waren nu nog eenstemmig in de lof van Oranje, die bij de eeuwwisseling tot een patriottisch hoogtepunt lijkt te komen.

Eenstemmig ook zijn dan twee zeer begaafde jongelingen uit het Leidse academie - milieu, Hugo de Groot en Daniel Heinsius, die, nu nog vrienden, later uiteen zouden groeien. Van de eerste, die al eerder de verdiensten der Oranjes had bezongen, wordt in 1601 een lang lofdicht op het geslacht Nassau gedrukt op een grote, min of meer officiële genealogische wandkaart. De tweede schrijft in 1601 zijn tragedie van Oranje, de *Auriacus*. Grotius, het Delftse wonder, exponent van het burgerpatriciaat, is vooral geïnspireerd door de opgang van zijn vaderland, Holland, dat hij nu nog alleen als dichter en als historicus, later ook als politicus zal dienen. Heinsius, de Gentse Theocritus, behoort door zijn afkomst tot de Calvinistische vluchtelingen uit het Zuiden. Sinds 1603 met verschillende leeropdrachten verbonden aan de Leidse universiteit, zal hij in 1618-1619 een actief aandeel hebben in de even befaamde als beruchte Synode van Dordrecht, die de predestinatie-leer zal vastleggen en in het

kerkelijke vlak de val van de partij van Oldenbarneveldt en Grotius zal bezegelen.

In 1601 verschijnt Grotius' eerste Neolatinse tragedie en schrijft Heinsius de zijne, Grotius is dan achttien, Heinsius eenentwintig jaar oud. Grotius heeft de universiteit inmiddels al verlaten en is advocaat in Den Haag. Heinsius studeert in Leiden sinds 1598, is protégé van de grote Scaliger en opgenomen onder de Leidse *fine fleur*. Beiden zijn virtuose zonen van de Latijnse Muze en wedijveren met elkaar in dienst van de *bonae litterae*.

Heinsius' tragedie

De *Auriacus, sive Libertas Saucia* gaat over de moord die in 1584 in Delft werd gepleegd op Willem de Zwijger, die vier jaar eerder door Philips II vogelvrij verklaard was en wiens moordenaar een vorstelijke beloning in het vooruitzicht was gesteld. Heinsius' tragedie die begin december 1601 bijna gereed was, werd in academische kring onmiddellijk bejubeld. In 1602 werd het stuk in Leiden gedrukt, met een keur van lofdichten, waaronder een lang gedicht van Grotius.

Het drama behandelt de dag van de aanslag in vijf bedrijven met een minimum aan gebeurtenissen. De belangrijkste *dramatis personae* zijn Auriacus, de Prins; Loysa (de Coligny), zijn echtgenote; Inquisitio met haar zusters-trawanten; Sicarius, de sluipmoordenaar; en Libertas Saucia, de Gewonde Vrijheid, die alleen aan het eind optreedt. Gezien de aard van het stuk zou een overzicht van de inhoud onrecht doen aan Heinsius' bedoeling en aan de kwaliteiten ervan binnen die doelstelling. Het is een naar opzet Senecaanse noodlotstragedie met een volkomen statische, dikwijls ook eigen lof declamerende held, de stoïsche *constantia* in persoon. In de titelrol is geen ruimte voor een beslissende keuze - die dan natuurlijk de verkeerde, de ten verderve voerende zou zijn - en er is nauwelijks plaats voor eigen handelen. Door de verheven, herculische taak die hij in de wereld heeft aanvaard en door de waarden die hij daarmee vertegenwoordigt, niet door wat hij in het stuk uit vrije keus doet of besluit, is het voorbestemde lot van de tragische held bepaald. Er is geen moment waarop hij aarzelt datgene te doen wat tot zijn onontkoombare ondergang voert. Geen actie op het toneel - het hele eerste bedrijf is één monoloog van de Prins, met een koor, naar het voorbeeld van Seneca - en nauwelijks interactie tussen de personages. Wel wordt, in het vierde bedrijf, het fatale pistoolschot en het sterven van de Held op het toneel vertoond. Zout Senecaans; maar tegelijk treden ook de niet-Senecaanse allegorische figuren *Inquisitio* en *Libertas Saucia* op. Die *Inquisitio* is bovendien nog als zuster van de drie Furiën, samen met enkele andere elementen, ontleend aan het gedicht van Georgius Benedicti (Wertelo) Harlemensis over Willem van Oranje, dat in 1586 was verschenen.

Het succes van de Auriacus

Toegegeven, de vaak onbillijke kritiek op de *Auriacus* heeft in elk geval hierin gelijk: van 'het leven van de Zwijger, zo hartstochtelijk geleefd in een onstuimige tijd', vindt men in het stuk niets terug. Niets is er ook in te vinden van het contrast tussen de 'twee onoverbrugbaar gescheiden werelden van denken en voelen' van enerzijds de historische Willem van Oranje en anderzijds de verblinde fanaticus Balthasar Gerards, zijn moordenaar. Maar dat was dan ook niet de bedoeling van de dichter. Precies daarmee raken wij de kern van het grote verschil tussen de moderne beoordelaars, de paar geleerden die het stuk gelezen of liever: bestudeerd hebben en het te licht bevonden, en de tijdgenoten die het met zulke enthousiaste lofprijzingen ontvingen.

Die tijdgenoten waren niet minder kritisch en niet minder oordeelkundig en hun literaire smaak was niet minder ontwikkeld dan de onze, maar wel anders gericht. De

literaire kring waar Heinsius toe behoorde en waarvoor hij zijn tragedie schreef was meer gericht op het exemplarische en universeel-toepasbare (de *universd*) dan op het historisch-unieke en bijzondere (de *singula*). Zij waren meer gefascineerd door het objectieve conflict tussen *virtus* en *fortuna* en door de onvermijdelijke ondergang van de Heros en van de abstractie die hij belichaamt, overeenkomstig een onwrikbaar *fatum*, dan door de geaardheid van toevallige karakters. De tijdgenoten werden meer geboeid door het gedachtelijke vraagstuk (of het ‘mysterie’ als men wil) van predestinatie, in de zin van het voorbeschikt zijn door geboorte en tijdsgewricht van ’s mensen lot, dan door de drijfveren van het individu voor autonome handelingen. *Het noodlot wordt voor hen niet bewerkstelligd, het voltrekt zich*. Men was in die tijd meer geobsedeerd door het probleem van het eeuwige Kwaad als bovenmenselijke macht - zoals ook werkzaam in hekserij -, dan door het kwade in ieder mens, en meer geïnteresseerd in demonologie dan in persoonlijke psychologie.

Voor een publiek dat zo is ingesteld, gaat het veel meer om inhoud en vorm van wat er door spelers en koor wordt *gezegd*, dan om een fatale loop van *gebeurtenissen*, meer om algemeen geldende gedachten die hun indringendheid ontlenen aan de uitgebalanceerde, ‘klassieke’ wijze waarop zij zijn verwoord, dan om spel en tegenspel van levensechte personages. Dat grote stukken uit de *Auriacus* ook konden dienen in een - eerst onlangs gedrukte - tragedie over de katholieke Maria Stuart van Heinsius’ ‘neef Jacob van Zevécote, dat dus de personages tot op grote hoogte inwisselbaar waren voor andere historische of fictieve figuren, betekende eerder een aanbeveling dan een diskwalificatie. Heinsius’ dichtwerk kwam daarmee immers op één plan met zijn klassieke voorbeelden, waaruit eveneens gehele bespiegelende passages buiten de oorspronkelijke tekst hun volle waarde behouden.

Tijdloos perspectief

Als men de *Auriacus* op deze wijze bekijkt, vanuit de preoccupaties en opvattingen die leefden op het hoogste niveau van de literaire cultuur toentertijd in den lande, het Leidse academie-milieu dat Heinsius toejuichte, dan worden een paar dingen duidelijk. Allereerst, Heinsius’ publiek hoorde in de lange passages van de Prins, en direct al in de openingsmonoloog, niet de zelfverheffing die de moderne lezer zou kunnen storen, maar het *exposé* van waar het in het spel om gaat: de waarden waar de figuur van de Prins voor staat, verpakt in woorden die menige waarheid in een fraaie sententie vat. Overigens is het beter te spreken over wat men *las*, want ook al zijn humanisten-drama’s wel opgevoerd, het blijven toch primair lees-stukken, en als zodanig zijn ze ook geschreven. Zij namen in het literaire leven geen andere plaats in dan de klassieke tragedies: men las ze, al was het maar op school, maar zag ze zelden of nooit op het toneel.

Een ander punt is het verrassende feit dat hier voor een klassieke tragedie weliswaar een onderwerp uit de eigen recente geschiedenis is gekozen in plaats van uit de heidense mythologie of tenminste de klassieke oudheid, maar dat daarmee dat eigen verleden zélf toch eigenlijk helemaal niet op het toneel wordt gebracht. Sterker nog, het blijkt dat er zelfs geen visie wordt gepresenteerd op de historische werkelijkheid van dat éénmalige verleden en op de unieke persoonlijkheden die daarin een rol hadden gespeeld. Heinsius mocht dan wel, terecht, in zijn opdracht aan de Staten van Holland extra nadruk leggen op het bijzondere en nieuwe van een treurspel naar klassieke normen over een eigentijds onderwerp en een vaderlandse held -en de keuze van de moord van 1584, even voor de hand liggend als politiek ‘bon ton’ op dat moment, zal de Heren zeker welgevallig zijn geweest -, maar in feite was het voor de dichter slechts uiterlijke inkleding van zijn eigenlijke stof. Heinsius vormt zelfs niet de

historische werkelijkheid om tot een gestileerde mythe. Wat hij doet is historische personen maken tot dragers van een idee, tot exempelen van een bepaalde geestesgesteldheid.

Oranje heeft zich, daartoe als het ware voorbestemd door zijn roemruchte afkomst, in dienst gesteld van Vrijheid en Vaderland en zich volledig ondergeschikt gemaakt aan zijn taak. Als tegenspeler staat niet eens een abstracte *Tyrannus* tegenover hem - zoals in de *Princeps Auriacus* van Gaspar Ens van enkele jaren eerder - maar, nog abstracter, *Inquisitio* met haar zusters: het kwaad dat Nederland komt bezoeken en dat de (uit zichzelf tot het laatst toe weifelende) moordenaar tot zijn werktuig maakt. Dat is het - bijna tijdloze - kader van het stuk. Aan specifieke staatkundige opvattingen wordt er niet meer in verwoord dan het minimum van wat volstrekt gemeengoed was over de opstand: doordat Philips zich niet meer als vaderlijk vorst van zijn volk gedroeg, maar optrad als vernietiger en tiran, was verzet geoorloofd.

Door déze heroïsche Willem van Oranje kreeg de *Auriacus* bepaald geen actuele politieke strekking. En evenmin maakte het optreden van de jonge Prins Maurits aan het slot met een epiloog waarin hij, zich excuserend dat hij nu nog te jong is, zweert wraak te zullen nemen voor de moord op zijn vader, het stuk tot een eerbewijs aan de stadhouder van dat moment. Als huldeblijk voor Maurits is dat optreden temidden van alle vaderlandslievende juichkreten na Nieuwpoort ook wel wat mager. Bovendien zegt de dichter zelf in zijn *Tot de lezer* dat die epiloog hem is opgedrongen. Oorspronkelijk eindigde het spel, in overeenstemming met de bedoelde catastrofe - tragiek, op het moment dat de *Vrijheid*, dodelijk gewond en diep teleurgesteld na de moord op de Prins, de aarde verlaat: *Valete cives, sancta libertas abit. Heu heu heu heu. Finis*. Vrienden hadden hem gewaarschuwd dat sommigen zich hadden afgevraagd waarom hij Maurits geen plaats in het stuk had gegeven. Eerst had hij daar alleen maar om gelachen, maar later bleek hem dat het ook heren met nogal wat gezag en invloed had verontrust. (Dat daarbij o.a. aan Janus Dousa gedacht moet worden, berust op een vergissing.) Heinsius wijst dan op zijn eigen voorwoord-in-versvorm (p. 1-5) waarin hij volop de lof van Maurits zingt. Maar wat betreft het toneelstuk zelf: Maurits was nu eenmaal niet in Delft tijdens de aanslag en de eenheid van tijd, één omwenteling van de zon, had Heinsius niet willen schenden. Tenslotte was hij toch gewicht en zou hij bij openbare vertoning Maurits als een *deus ex machina* ten tonele voeren. In de gedrukte uitgave is duidelijk te zien dat er een insertaat (inlas) met de slotscène werd ingevoegd nadat de tekst al geheel gezet was, inclusief het *Finis* dat vóór Maurits' slotclaus is blijven staan. Ten onrechte heeft dit sommigen doen denken dat hier sprake is van een tweede uitgave. Maar tot een tweede druk is het nooit gekomen, hoewel daar, zeker in 1610, plannen voor hebben bestaan.

De kennelijke tegenzin waarmee Heinsius te elfder ure toch nog de overwinnaar van Nieuwpoort heeft geïntroduceerd, geeft wel heel duidelijk aan dat wij ons niet hoeven te verwonderen over het ontbreken van iedere toespeling op enige actualiteit van 1601/1602. Ieder direct engagement met het toevallige heden is afwezig. De dichter heeft daarvan echter niet 'afgezien' en hij heeft de mogelijkheden tot actualisering ook niet 'opgeofferd' met het oog op zijn klassiek-geschoold publiek. Hij heeft nu juist opzettelijk geen actualiteit gewild, noch een uitgebeelde historische, noch een eigentijdse. Zijn opvatting van de taak van de tragicus was het nu juist te ontsnappen aan de kortzichtigheid van wie de gevangene blijft van de telkens wisselende - maar naar hun wezen nauwelijks veranderende - omstandigheden; en om de lezer of toeschouwer zich één moment te laten distantieren van de waan van de dag en te confronteren met 'la condition humaine', waarin ook het nobelste streven, zelfs van prins, onderworpen is aan het noodlot.

Reikwijdte

Het gaat dan ook niet aan de abstraherende opzet van de *Auriacus* te zien als gebonden aan de kleine, selecte groep van humanistische geleerden tot wie Heinsius zich zou hebben gericht. Natuurlijk bereikte de Neolatijnse poëzie *binnenlands* een nog geringer aantal van degenen die konden lezen dan de rederijkers-literatuur van rond 1600 in de volkstaal. Maar ook de klassieken zijn altijd maar voor weinigen *rechtstreeks* toegankelijk geweest en desondanks hebben zij, via die weinigen, een onuitwisbare invloed uitgeoefend op de hele Europese literatuur. Door Heinsius' en Grotius' voorbeeld werd Seneca tot maatstaf verheven voor 'echt toneel', ook voor het Nederlandstalige. Totdat later, en weer onder de directe invloed van Heinsius, maar nu als literair-theoreticus, Aristoteles werd ingehaald en de Griekse tragedie toonaangevend werd. Het is onjuist alles wat niet rechtstreeks voor 'het grote publiek' bestemd was als een geïsoleerd verschijnsel te beschouwen.

Poëzie uit ambitie?

Nog minder recht doet men aan een literaire prestatie als de *Auriacus*, wanneer men in ernst de vraag gaat stellen wat de auteur ertoe gebracht kan hebben dit bepaalde werk te vervaardigen. Bij een ras-dichter als Heinsius met een niet onaanzienlijk poëtisch oeuvre in het Latijn en het Nederlands, is dat ten aanzien van afzonderlijke dichtwerken een al zeer hachelijke vraag: iedere speculatie daarover is even willekeurig. Natuurlijk heeft de jonge Heinsius de *Auriacus* ook geschreven om te 'tonen wat hij kon'. Maar even waar is dat hij uit innerlijk gevoelde behoefte een klassieke tragedie heeft willen schrijven. Want dat Heinsius een bevlogen dichter, en dan vooral een lyricus was - ook in de koren van de *Auriacus*-, daaraan twijfelt wel niemand. Het is ook een ernstige onderschatting van de inspiratie die nodig is om een dichtwerk van ruim 2000 verzen te kunnen voltooien, wanneer men als mogelijkheid oppert dat de 21-jarige student met de *Auriacus* alleen zijn bedrevenheid in de Latijnse poëzie heeft willen demonstreren voor de curatoren van de Leidse universiteit in de hoop op een aanstelling. Dat hij kort daarop inderdaad een docentschap verkreeg, betekent niet dat Heinsius 'zijn doel bereikt had' en het maakt de *Auriacus* nog niet tot een 'sollicitatiestuk'.

Wat men wèl kan stellen is dat voor Heinsius bij het schrijven van zijn treurspel een zekere kunstzinnige wedijver heeft meegespeeld. En dan denk ik daarbij niet zozeer aan het stuk van de rechtzinnige Delftse conrector Casparus Casparius - Caspar Ens - die in 1598 het eerste pro-Oranje drama over de moord op de Prins had gepubliceerd, opgedragen aan de orthodox-gereformeerde kerken in Holland en Zeelanden aan hun Calvinistische dienaren, de dominees. Casparius had zijn stuk de titel *Princeps Auriacus, sive Libertas Defensa* meegegeven, en de parallelle van Heinsius' titel daarmee is té opvallend om toevallig te zijn. Met zijn *Libertas Saucia* die volgens vs. 125-126 van Grotius' lofdicht op het toneel de dodelijke wond van de Prins in haar eigen borst toonde, heeft Heinsius ongetwijfeld de eerst door Oranje en nu door God 'Verdedigde Vrijheid' van Casparius 'en passant' achter zich willen laten. Niet meer dan 'en passant' overigens, want de jonge humanist zal in zijn dramatische conceptie niets gemeenschappelijks hebben willen erkennen met die van de vrome conrector. Het is waar dat in zeker opzicht Heinsius' *Auriacus* tegenover Casparius' *Princeps Auriacus* de bekende tegenstelling in herinnering roept van het *Haec libertatis ergo*, zoals de stedelijke magistraat de ontberingen tijdens het Spaanse beleg van Leiden in 1573/74 zag, tegenover het *Haec religionis ergo*, zoals de predikanten het stelden: 'dit is omwille van de vrijheid', of 'omwille van de godsdienst'. Maar niets kan de gedachte ondersteunen dat het Heinsius om die strijdvraag ging.

Eensgezinde rivalen

Waar ik op doelde is, dat het haast ondenkbaar is dat Heinsius zijn *Auriacus* niet in ‘concurrentie’ met zijn kunstbroeder Hugo de Groot heeft geschreven. Is dit niet onvermijdelijk als twee dichters uit dezelfde ‘school’ vergelijkbare werken van enige omvang aan hetzelfde publiek presenteren? Bovendien, ook een heel opzettelijke wedijver-in-navolging behoorde tot de ‘dagelijkse praktijk’ in de wereld van de renaissance-letteren. Grotius had in 1601 zijn *Adamus exul*, Adam in ballingschap, gepubliceerd en daarmee als eerste bijbelse stof gedramatiseerd tot tragedie naar het model van Seneca, in plaats van tot comédie (of ‘tragi-comédie’) in de trant van Terentius zoals in het Neolatijnse schooldrama gebruikelijk was en bleef. De *Adamus exul* was dan ook niet geschreven voor opvoering op de Latijnse school, als didactisch hulpmiddel voor het leren van Latijnse conversatie en tegelijk van vele andere in het leven nuttige zaken, zoals bijv. ongedwongen optreden en vrijuit spreken *en plein public* en, volgens ook Luthers aanbeveling, omgangsvormen in het algemeen: hoe zich een houding te geven (ook letterlijk!) en hoe zich te gedragen in allerlei situaties overeenkomstig ieders sociale staat. De *Auriacus*, met een moord op het toneel, was evenmin voor dit doel bestemd en de kunstige monologen en koren zijn daarvoor naar vorm en inhoud ook te enen male ongeschikt.

Beide stukken waren bedoeld als verheven tragedies en binnen beider navolging van de enige overgeleverde klassiek-Latijnse tragicus heeft Heinsius zijn jongere vriend Grotius willen overtreffen. Op twee punten springt dat in het oog. Ten eerste heeft hij Seneca veel meer naar de geest gevolgd dan - wat Grotius in zijn *Adamus exul* nog teveel gedaan had - naar de woorden. Ten tweede heeft hij voor een echt klassiek treurspel een nieuw soort onderwerp gekozen: geen Senecaans-mythologische en zelfs helemaal geen antieke stof, maar ook geen bijbels onderwerp - wat Grotius’ treurspel met tal van Terentiaanse school-comedies gemeen had. Grotius zelf onderstreept in zijn lofdicht op de *Auriacus* dat Heinsius met diens eigentijdse onderwerp zelfs Seneca¹ overtreft: *Victa Gandae Corduba*: Cordoba werd te Gent verslagen (vs.55). De hele schouwburg juicht... Overigens zagen wij reeds dat de keuze van ‘ware’ geschiedenis in plaats van mythen of bijbelse verhalen in de praktijk niets essentiëls bijdraagt tot het tragische naar Heinsius’ opvatting.

Heinsius zelf is die weg ook niet verder opgegaan: zijn tweede tragedie werd de *Herodes Infanticida*, Herodes of de Kindermoord in Bethlehem, opgezet vóór of in 1608, maar eerst in 1632 uitgegeven. Ook hierbij speelde ongetwijfeld wedijver met Gorius mee, die in 1608 zijn *Christus Patiens*, Het lijden van Christus, had voltooid en daarover kennelijk intensief met zijn vriend van gedachten had gewisseld. De *Herodes Infanticida* en de *Christus Patiens* hebben beide auteurs waardig gekeurd om te worden herdrukt; van de *Auriacus* en de *Adamus exul* hebben geen van beiden echter een heruitgave gewild.

Aanvankelijk had Heinsius, zoals hij in zijn voorwoord *Tot de lezer* zegt, het plan gehad een theoretische studie over het wezen van de tragedie als inleiding vooraf te laten gaan aan de *Auriacus*. Maar eerst in 1611 verscheen *De tragica constitutione*, Over de tragische handelingsstructuur, achter zijn uitgave van Aristoteles’ *Poetica* met een Latijnse vertaling en commentaar. Heinsius’ verhandeling heeft een diepgaande invloed uitgeoefend, met name ook op het Frans-classicistisch toneel. Het is hierin dat Heinsius met zoveel woorden als het ideale tragedie-onderwerp het bijbelse Jozef-verhaal aanwijst. Die uitdaging heeft op zijn beurt Grotius, als de vriendschapsband allang verbroken is en hij als balling in Parijs woont, weer aanvaard in zijn *Sophompaneas* van 1635. In hetzelfde jaar nog maakte Vondel daarvan een vertaling die twaalf maal tijdens zijn leven werd gedrukt. Ook dit is een perspectief waarin de

Auriacus moet worden gezien: als de eerste stap van de jonge Heinsius op het toneel.

Op het toneel? Ja, want de *Auriacus* is inderdaad óók opgevoerd. Misschien tweemaal, maar ten minste éénmaal, aan de Leidse universiteit. En dat ondanks het feit dat, naar men zegt, een verbod voor toneelopvoeringen aan de Academie gold. De studenten hebben bij die gelegenheid de Senaat verzocht om na de *Auriacus*, ter ontspanning van de door deze zware stof bedrukte geesten, Plautus' *Amphitruo* te mogen opvoeren. Dat verzoek werd afgewezen. Een kwestie om later nog eens op terug te komen.

ENIGE LITERATUUR

Bij raadpleging zal de geïnteresseerde lezer duidelijk worden dat ik in het bovenstaande op die punten waarop ook anderen zijn ingegaan, nu eens met deze, dan met gene van oordeel verschil. - Van de *Auriacus* zelf bestaat alleen de oorspronkelijke uitgave van 1602.

D.J.H. ter Horst, 'De 'Auriacus' van Daniel Heinsius', *De Gids* 97 (1933) dl.I, 200-208.

D.J.H. ter Horst, Daniel Heinsius (1550-1655), Utrecht 1934, 20-21. Op dit Leidse proefschrift is terecht veel kritiek uitgeoefend.

B.A. Vermaseren, 'Humanistische drama's over de moord op de Vader des Vaderlands'. *Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk.* 68 (1951) 31-67. Over de *Auriacus* 31, 41-51; over Dousa n.17.

P.R. Sellin, *Daniel Heinsius and Stuart England*, Leiden-London 1968, 16.

J.H. Meter, *De literaire theorieën van Daniël Heinsius*, Amsterdam 1975, i.h.b. 80-83 (over voorwoord en opdracht), 404 (over het Jozef-thema). Een Engelse uitgave hiervan zal binnenkort verschijnen.

N.C.H. Wijngaards, 'De zgn. Oranjestukken en hun publiek', *Hand. 32e Nederl. Filologencongres ran 1972*, Amsterdam 1974, 117-131. Over de *Auriacus* 117, 121, 127.

Jacob Duym, *Het moordadich stuck van Balthasar Gerards...* (1606), vergeleken met *Auriacus* sive *Libertas Saucia* (1602) van Daniel Heinsius, ed. L.F.A. Serrarens en N.C.H. Wijngaards, Zutphen 1976, KLP 218, 10-50. Duym maakte een zeer vrije en sterk bekende omwerking van Heinsius' stuk.

B. Becker-Cantarino, *Daniel Heinsius*, Boston 1978, Twayne's World Author Series 477, 113-128. Ondanks een aantal detailfouten geeft Mevr. Becker een goed overzicht.

Voor Hugo de Groot's *Adamus exul*; voor de *Genealogia illustrium comitum Nassavorum* en zijn lofdicht op de *Auriacus*; en voor *Christus Patiens* (met de inleiding van A. Eyffinger), zie de lopende uitgave van *De Dichtwerken*, resp. bd. I 1A, I 2A2 en I 2A/B5. Voor de tijd van voltooiing van de *Auriacus* I 2B2, 238.

Over *Inquisitio* zie ook: M. Spies, *Spektator* 1 (1977-78) 574-575 (in 'Het epos in de 17e eeuw in Nederland II').

Zevecotius' *Maria Stuarta* is uitgeven door J. IJsewijn in *Humanistica Lovaniensia* 22 (1973). (Zie ook Wijngaards p. 131 n. 9.)

Luthers aanbeveling van het schooltoneel vindt men o.a. in L. van den Boogerd, *Het Jezüetendrama in de Nederlanden*, Groningen 1961, 4-5.

Heinsius heeft zijn *De tragica constitutione* van 1611 in 1643 afzonderlijk opnieuw gepubliceerd als *De constitutione tragoediae*. In 1971 is hiervan een Engelse vertaling uitgegeven door P.R. Sellin en J. J. McManmon o.d.t. *On plot in Tragedy*. Behalve Seneca staat aan de wieg van de *Auriacus* ook Lucanus, wiens epos de *Pharsalia* Heinsius in 1611 niet aarzelt tot de tragedies te rekenen, zowel wat de stijl als wat de (eenheid van) handeling betreft (p. 227-228): eenzelfde stamien van *virtus-fortunatum* en als keerpunt de moord op Pompeius en de onafwendbare triomf van het kwaad.

Kannibalisme in Egypte

*Juvenalis,
Satire XV 33-131*

Vert. M. d'Hane-Scheltema

Deze wonderbaarlijke geschiedenis zou zich in 127 na Chr. hebben afgespeeld. Juvenalis vertelt er over geheel op zijn eigen wijze, met uitweidingen en bijgedachten.

Een burenvete uit een ver verleden,
een nooit te stillen haat en een onheilbaar
brandende wond bestaat tot op vandaag
tussen twee steden: Ombi en Tentyra.¹
De felheid van de burgers wederzijds
komt voort uit 't feit dat men elkanders goden
als vijand ziet, elk menend dat alleen
de eigen godsdienst geldt.

Toen 't ene volk
een feestweek vierde, leek dit de regenten
en 't ganse stadsbestuur van hun rivalen
een mooie kans voor 'n overval: het feest
zou ditmaal kort zijn, zonder schransparrijen
met op elk tempelplein en ieder kruispunt
rijen van tafels voor een feestbanket
dat dag en nacht bezet soms wel een week
kon doorgaan. Ja, Egyptenaren zijn
een boerentroep, maar op een vrije feestdag
doen die barbaren, voorzover ik zag,
niet onder voor een pretstad als Canopus.²
De overwinning over al die dronken
lallende waggelaars zou makkelijk zijn
en leek dus meegenomen... In de stad
dansten de mannen bij een negerfluit,
besproeid met alles wat parfum mag heten
en vol met bloemenkransen. Anderzijds
een vijand bol van haat en zonder wijn!

En dan begint het: eerst een scheldpartij,
men warmt zich op, het is als een trompetstoot

voor écht geweld, een schreeuw van beide kanten,
ze raken slaags, verwoed, de blote vuist
hun enig wapen en de meeste kaken
onder het bloed en haast geen man wiens neus
na dit gevecht nog goed zit. 't Is een schouwspel
van links en rechts half stukgeslagen hoofden,
verdwaasde blikken, uitgereten wangen
met gapend kaakbeen, handen onder 't bloed
dat uit de ogen spuit. En toch, heel velen
zien het nog als een sport, een jongensachtig
soldaatjespelen, want zij vallen nergens
nog over lijken en als niemand sneuvelt,
waartoe dan zo'n gevecht met duizendtallen?
Dus wordt het nu pas fel: hun armen reiken
snel naar de grond om stenen te gaan gooien,
hét wapen voor een oproer; nee, geen bonken
zoals Ajax of Turnus slingerden,
geen zware keien waarmee Diomedes
Aeneas' kuit verwondde³, nee, veel kleiner,
passend bij handen van ons mensensoort
dat niet meer lijkt op toen: al sinds Homerus
ging het sterk achteruit; nu brengt de aarde
alleen nog zwakke mini-mensen voort
en elke god die naar ons kijkt moet lachen
en rillen tegelijk. - Maar nu weer verder
met ons verhaal. Voorzien van extra volk
durven de Ombiërs met echte wapens
en na een dodelijke pijlenwolk
de strijd te keren, en zo snel als wat
vluchten de infiltranten, met de vijand
dicht in de rug, terug naar hun stad, gedekt door
de palmen rond Tentyra. Maar één man
die in zijn angst over zijn voeten struikelt
wordt vastgepakt en 't zegevierend volk
hakt hem in duizend stukjes. Iedereen
wil proeven van het lijk, met huid en haar
vreten ze 'm op, elk bot en been afkluisend.
Kookpan of braadspit worden niet gebruikt,
de haar aanmaken duurt zolang, daar willen
ze niet op wachten en een rauw cadaver
smaakt even goed. Laten we ook maar blij zijn
dat zij het vuur dat door Prometheus aan
de Olympos werd onvreemd om aardse mensen
van nut te zijn, niet zo ontheiligd hebben
- gelukkig niet -, maar als je dat dan toejuicht,
dan juich je met een ieder die in 't lijk
gebeten heeft: hij had nog nooit van vlees
zo smakelijk gegeten! En geen twijfel,
geen denken aan dat bij zo'n boevenmaal
de eerste hap het beste stukje is,
want als het lijf al op is, blijft een ieder

die achteraan stond proeven van het bloed
dat hij met vingers oplikt van de grond.

't Is een bekend verhaal, dat ook de Basken⁴
zich met zulk voedsel ooit in leven hielden.
Maar dat lag anders, want het boze lot
bezorgde hun de ergste oorlogsnood
die er bestaat: belegering met uitzicht
op hongerdood. En als zoiets gebeurt,
dan wordt zo'n eetverhaal wel heel ellendig,
zoals 't geval was bij voormelde Basken.
Toen al hun gras, elk dier en alles waar
een hongermaag naar grijpt verorberd was
en hun doodsbleek en uitgemergeld lijf
zelfs bij de vijand meelij kreeg, begonnen
ze ook aan mensenvlees, ja, van de honger
hadden ze van hun eigen lijf gegeten!

Welk mens of welke god zou niet bereid zijn
steden waar zoiets gruwelijks geschiedt
vergifenis te schenken? Zelfs de dode
van wie het lichaam werd gegeten zou
zoiets vergeven. - Ja, wij weten beter,
wij kennen onder andere Zenó's lessen,⁵
waarvan je leert dat voor behoud van leven
niet alles dient gepermitteerd. Maar Spanje
deed zeker niet in die benarde rijd
aan Stoïcijnen. Tegenwoordig wel:
de hele wereld deelt in de beschaving
van Grieken en Romeinen, Britse pleiters
gaan naar een Gallische rhetorenschool,
zelfs IJsland roept al om een taalprofessor! -⁶

Toch was dat Baskenvolk, waarvan ik repte,
hoogstaand en 't had ook een excuus, net als
het even trouw volhardende Saguntum
dat nog meer doden telde...

Maar Egypte
is wreed, ja wreder nog dan wat zich afspeelt
bij 't altaar op de Krim, waar Artemis⁷
gruwelijke offers eist. Toch - als tragedies
betrouwbaar zijn - laat ze wél mensen slachten
maar niet verslinden; wie daar wordt geofferd
mag bang zijn voor het mes, maar verder niet.
Maar welke nood dreef die Egyptenaren?
Was daar een muurbedreigend leger? Was er
zo'n honger, dat ze tot die gruweldaad
werden gedwongen? Als dat land van Memphis
te lijden had van droogte, was dit dan
hun enige protest tegen een Nijl
die niet wou stijgen? Dit barbaars gevreet,
dat nooit bij woeste Kimbren noch bij Britten
of andere rauwelingen opgang deed,

woedt wel onder dat slap lafhartig volkje
dat niet veel anders doet dan zeilen in
scheepjes van leem of met heel korte spanen
peddelen in een soort geverfde bloempot.
Nee, er bestaat geen straf zo erg, geen wraak
passend bij mensen voor wie haat en honger
niet zijn te scheiden.

¹ Vrij zuidelijk aan de Nijl gelegen steden.

² Een luxe-stad aan de westelijke monding van de Nijl. Uit de voorafgaande regel blijkt, dat Juvenalis zelf in Egypte is geweest, v.s. in dienstverband, v.a. in ballingschap.

³ De genoemde helden zijn bekend uit de verhalen van Homerus en Vergihus; zij behoorden tot een heldentijd, waarin - zo geloofde men - de mensen groter waren naarmate zij ook edeler waren.

⁴ In 72 v. Chr. werd de stad Calagurris van de Spaanse Vascones (Basken) door de Romeinen belegerd.

⁵ De stichters van de Stoïcijnse school.

⁶ In het latijn staat 'Thule', vaker genoemd Vitima Thule = het verste Thule. Het is onzeker of dit voor de Romeinen IJsland of een van de Shetland eilanden of misschien Noorwegen was. In ieder geval blijkt uit deze regels, ook al overdrijft Juvenalis wel eens, hoe ver de Romeinse cultuur zich had verbreid.

⁷ Artemis werd ook daar vereerd. Haar dienst in Tauris ging inderdaad gepaard met mensenoffers. De tragedies, die worden genoemd, zijn die van Euripides: de 'Iphigeneia in Aulis' en de 'Iphigeneia in Tauris'.

Uitgewiste Latijnse sporen in het Nederlands

G. J. M. Bartelink

Niet zelden gebeurt het dat een woord dat uit een andere taal stamt lange tijd een Fremdkörper blijft in zijn nieuwe omgeving. Dikwijls blijft zulk een overgenomen woord de sporen van zijn herkomst met zich meedragen, juist zoals iemand die goed met een vreemde taal overweg kan, deze toch veelal zelfs na lange tijd nog met een zeker accent blijft spreken dat verraadt dat we niet met een native speaker te doen hebben. Voor iemand die Latijn kent zijn de meeste Latijnse leenwoorden in onze taal dan ook vrij gemakkelijk als zodanig herkenbaar, zelfs die groep van termen die tot de alleroudste immigranten in het Germaanse taalgebied behoren en die daardoor ook het meest aan een assimilatieproces kunnen hebben blootgestaan. Enkele voorbeelden van deze oude ontleningen zijn: anker (ancora), kerker (carcer)¹, keten (catena), muur (murus), mijl (mille), poort (porta), straat (strata, nl. via: geplaveide weg), tegel (tegula), wal (vallum)².

Maar niet ieder woord is zo doorzichtig gebleven. Wanneer men een wandeling langs het alfabet maakt, stoot men herhaaldelijk op woorden waarvan de Latijnse origine voor een niet-ingewijde duister zal zijn. Er zijn termen die zich als een kameleon aan hun nieuwe omgeving hebben aangepast en die zulk een misleidende schutkleur hebben aangenomen, dat hun herkomst daardoor volledig versluierd wordt. En dergelijke woorden zijn niet alleen in de allervroegste tijden, maar ook nog veel later in het Nederlands opgenomen. Zoals bekend heeft vooral in de Middeleeuwen een vloed van Latijnse woorden het Nederlands overspoeld, in de tijd waarin Latijn als literatuur- en geleerdentaal een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot het mondig maken van de landstalen, die tot dan toe nog onvolledig waren, omdat ze geen enkele schriftelijke traditie kenden. Men zou lange lijsten kunnen maken van woorden, die het Latijn in de Middeleeuwen aan de Germaanse talen geschonken heeft, maar we willen ons hier tot enkele voorbeelden beperken: bisschop (episcopus; verschillende van deze termen zijn graecismen, die sedert de oude tijden van het christendom in het Latijn ingeburgerd zijn), duivel (diabolus), engel (angelus), feest (festum), kansel (cancelli: afscheidingshek van het priesterkoor), kannunik (canonicus), kap (cappa), kapelaan (capellanus), klooster (claustrum), kruis (crux), letter (littera), lijn (linea), metten (matutinae, nl. laudes: ochtendgebeden), orgel (organum), pelgrim (peregrinus), priester (presbyter). Deze lijst maakt in ieder geval ook duidelijk dat het met name om termen op religieus gebied gaat.

In latere eeuwen heeft menige term, die uit het Latijn stamt, ons via het Frans bereikt (bijv. directeur, machine). Verder is de wetenschap, met haar internationaal karakter, zich ook na de Middeleeuwen en Renaissance nog van het Latijn blijven bedienen, en zelfs toen het als geleerdentaal geleidelijk door de nationale talen verdrongen werd, behield het een functie, aangezien men toch gaarne specifieke wetenschappelijke termen bleef vormen met Latijnse (en Griekse) bestanddelen. Men denke bijvoorbeeld ook aan de nomenclatuur, die voor de indelingen in de dier- en plantenwereld door Linnaeus in de achttiende eeuw ontworpen is.³

Maar ons onderwerp trachten we beperkt te houden door hier slechts één categorie te behandelen, namelijk woorden van Latijnse origine, die als zodanig voor de leek niet onmiddellijk herkenbaar zijn. En het moet bovendien blijven bij een vrij willekeurige korte reeks van voorbeelden, zoveel mogelijk over het hele alfabet verspreid.

- A. Weinig woorden hebben zulk een bewogen geschiedenis achter zich als het zwerfwoord *abrikoos*, dat uiteindelijk teruggaat op het Latijnse *praecox* (vroegrijp, namelijk vroeger dan de op de abrikoos lijkende perzik). Nadat het op zijn omzwerfing eerst in het Middellgrieks beland was (*πραικόκκιον*) kwam het in het Arabisch terecht (al-birqûq), waar de lidwoordsvorm *al* de begin-*a* van het Nederlandse woord geleverd heeft. Via het Spaans/Portugees (*albercoque*) en de daarvan afgeleide Franse vorm (*abricot*) is uiteindelijk het Nederlandse woord *abrikoos* ontstaan.
- B. Is de etymologie van *balans* nog redelijk doorzichtig (uit *bi-lanx*, vgl. Frans *bilan*: de twee schalen van de weegschaal), dat *bus* (in de betekenis van autobus) iets met het Latijn van doen heeft, zal niet op het eerste gezicht duidelijk zijn. De taalhistorie leert ons dat er hier sprake is van een verzelfstandigde afkorting voor het omslachtige auto(mobile) omnibus. Het onderdeel omnibus bestond al in de tweede helft van de vorige eeuw als een benaming voor een rijtuigje met een paard er voor, dat als taxi voor allen (omnibus), die er gebruik van wensten te maken, bij de treinstations beschikbaar was.
- D. Het schrijftaalwoord *dis* (tafel, eten) heeft een verre Latijnse voorvader in *discus* (schijf, tafelblad), dat overigens in de moderne tijd weer nieuwe nazaten heeft gekregen (als discotheek).
Het woord *doos* moge verder dan wel een oer-Nederlandse indruk maken, het allerminst van vreemde smetten vrij. De weg terug voert naar het Latijnse *dosis*⁴, dat op zijn beurt een ontlening is aan het Griekse *δόσις* (gift, bepaalde hoeveelheid).
- E. Wie zou kunnen vermoeden dat het woord *enten* geënt is op een Latijnse stam *fimputare*, waarvan ook Duitse *impfen*; vgl. verder *putare* en *amputare* in de betekenis: snoeien)? Via het Italiaans is verder het woord *escorte* tot ons gekomen, dat afgeleid moet zijn van een Middeleeuws Latijns werkwoord *excorrigere* (opletten), dat mag echter tot dusver in de lexica tevergeefs zoekt (een zgn. reconstructie- of asteriscus-vorm).
De sporen van het woord *folteren* leiden terug naar *poledrus* (veulen), dat in metaforische zin een folterwerktuig aanduidde. Voor het gebruik van een metafoon als instrument om te martelen kan men *eculeus* (paardje) vergelijken. Evenzeer als *folteren* hebben termen als *fijn* (uit *finitus*: volmaakt) en *fiks* (uit *fixus*: vast) zich volledig aan hun nieuwe milieu aangepast. Besluiten we de letter *f* met het leenwoord *Föhn*, dat te herleiden is tot Favonius (oude Latijnse aanduiding van de zefier, de zoele westenwind). De liefhebber van de Latijnse

literatuur zal hier onmiddellijk denken aan de begimegel van een Horatiaanse ode (I 4,1):

Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni

‘De felle winterkou lost op door de welkome terugkeer van lente en voorjaarswind’.

- G. Via de Franse keuken (gelée) leidt het spoor van *gelei* uiteindelijk naar het Latijnse *gelatus* (bevroren).⁵
- K. Volgens de etymologen heeft het woord *kaars* dezelfde origine als kaart (nl. charta: blad of stuk papier). Hoe een lang woord in bepaalde omstandigheden tot een bijzonder kort gereduceerd kan worden, leert ons het zeslettergrepige *coopertorium* (deksel, omhulsel), dat ten slotte tot het Nederlandse *kaft* geworden is. Het is overigens vermeldenswaard dat hetzelfde Latijnse woord - via het Portugese *cuspidor* - het Oud-nederlandse kwispedor (spuwpotje) opgeleverd heeft.⁶ Simpelere ligt het bij het woord *kas*, dat via de Laatmiddeleeuwse bankterm *cassa* tot *capsa* (doos) te herleiden is. Dezelfde beginletter levert nog wel andere interessante voorbeelden van termen van Latijnse origine, waarvan men zich de herkomst niet onmiddellijk bewust zal zijn. We noemen hier nog de woorden *kelner*, *kolder*, *kwansuis* en *kozen*. Gaat men van de etymologie uit, dan is *kelner* (uit *cellarius*) eigenlijk iemand die de proviandering verzorgt (*cella*: voorraadkamer). Het woord *kolder* (een paardenziekte) gaat terug op *cholera* (eigenlijk: galziekte), terwijl *kwansuis* (via het Oudfranse *quanses*) tot *quamsi* (alsof) te herleiden is. Tenslotte: dat achter *kozen* het Latijnse *causari* (pleiten, chicaneren; schertsen, babbelen) schuilgaat, zoals in de literatuur over woordafleiding te lezen is, zal men niet snel vermoeden.
- L. Evenmin zal men het zonder een handreiking van ter zake kundige linguïsten wagen het werkwoord *laven* als een afstammeling van *lavare* te beschouwen, terwijl het evenzeer voor menigeen een verrassing zal zijn te vernemen dat de wortels van het Nederlandse *leveren* reiken tot *liberare* in een speciale Middeleeuwse betekenis: sturen, terugzenden, ter hand stellen. Zo lezen we in een Middeleeuws charter uit 1392: *liberare singulis canonicis... XII denarios monetae* (‘aan de afzonderlijke kannuniken een geldsom van 12 denariën ter hand stellen’). Met dezelfde betekenis van *liberare* hangt ook het woord *livrei* samen (uit *liberata*, nl. *vestis*): door de koning bij feestelijke en andere gelegenheden aan zijn hovelingen geleverde kleren.
- M. Weinig problemen levert de achtergrond van een woord als *markt* (uit *mercatus*, een woord dat samenhangt met de naam *Mercurius*, de Romeinse god van de handel) of *meier* (uit *maior*, in de zin van beheerder, machthebber; cf. *maior domus*: hofmeier).
- N. Het Nederlandse *net* (zoals bijvoorbeeld voorkomt in: ‘in het net schrijven’) heeft een voorgeschiedenis, die via het Italiaanse *netto* op het Latijnse *nitidus* (glanzend, helder) teruggaat. Niet geheel zeker is, of er een relatie gelegd kan worden tussen *nuchter* en *nocturnus*.
- O. De kleuraanduiding *oker* stamt van het Latijnse *ochra*, dat op zijn beurt teruggaat op het Griekse *ὄχρα* (berggeel). Bij het woord *offeren* (uit *operari*, een werkwoord dat in deze betekenis tot de oudchristelijke *lariniteit* behoort) is dezelfde klankontwikkeling (p → f) te signaleren als bij het bovenvermelde *kaft*. Bij het woord *oogst* kunnen we terugvallen op het Latijnse *Augustus* (de oogstmaand).
- P. Het werkwoord *paaien* blijkt een oude ontlening te zijn die via het Oudfranse loopt (men vergelijkte *payer*). Langs deze weg gaat uiteindelijk het Middelneder-

landse paven (te vreden stellen) op *pacare* (tot vrede, tot rust brengen) terug. Verder kunnen we hier het *paard* laten opdraven, aangezien aan dit woord de hybride Laat-Latijnse vorm *paraveredus* ten grondslag lag (letterlijk: ‘bijpaard’), opgebouwd uit een Grieks (*παρά*) en een Keltisch (*veredus*) bestanddeel. Het werd in de latere Oudheid met name als aanduiding van een postpaard gebezigd. Men vergelijk ook in dit verband de term *palfrenier*, die is afgeleid van *paraveredanus* (iemand die het transport met paard en wagen verzorgt).

- Q. *Quitte*, dat ons bereikt heeft via het Oudfranse *quite* (en wel in de speciale betekenis van ‘vrij’) heeft in de loop van de tijd een betekenisverschuiving ondergaan, die het minder voor de hand liggend gemaakt heeft, dat het van *quietus* (rustig) afstamt.
- R. In de late Middeleeuwen is het woord *rollen* overgenomen (rotulare: draaien; vergelijk het Franse *rouler*). Al is verder de verbindingslijn van *rosée* naar het Latijnse *rosatum* (*vinum*) maar nauwelijks te trekken (immers naar het schijnt bestaat er geen direct verband tussen de benaming van de naar zijn roodachtige kleur genoemde *rosée* en de met rozenbladeren gekruide aromatische wijn uit de Oudheid), toch willen we de *rosée* zoals die in enkele Laat-Latijnse teksten genoemd wordt, hier niet onvermeld laten. In de *Historia Augusta* lezen we dat keizer Heliogabalus de hem aangeboden rozenwijn (*rosatum*) met behulp van stukgestampte pijnboomzaden nog geuriger maakte (Lampridius, *Heliogabalus* 19, 5 *rosatum ab aliis acceptum pinearum etiam adtrititione odoratius reddidit*; cf. ook Plinius Maior, *Nat. Hist.* 14, 103). De wijn kreeg hierdoor een lichte harssmaak, zoals de Griekse *retsina*. Het recept voor de bereiding van rozenwijn is bekend: Palladius, *De agricultura* 6, 131 *Quinque libras rosae pridie purgatae in vini veteris decem sextarios merges, et post triginta dies decem despumari mellis libras adiciet et uteris* (‘Men dompele 5 pond de dag tevoren schoongemaakte rozenbladeren in 10 sextarii oude wijn, en na 30 dagen voeg men 10 pond van schuim ontdane honing toe, waarna het gereed is voor gebruik’).
- S. Op het Latijnse *supplex* (in de betekenis ‘gebogen’) gaat het woord soepel terug, terwijl bij de letter *s* verder te noemen is het woord *spijs*, een vervorming van *expensa* (in het Middeleeuws Latijn ook in de vorm *spesa*, met de betekenis: uitgave).
- U. Al wekt het misschien niet direct de indruk, ook het woord *ulevel* is een ordentelijk lid van de Europese taalfamilie, daar de term te herleiden is tot de *olivella*, een verkleinwoord van *oliva* (Italiaans: olijffe als versnapering).
- V. Voor degene die het schriële kruid kent, is de afleiding van het woord *venkel* zeer wel begrijpelijk: het is een vernederlandste vorm van het woord *feniculum* (deminutivum van *fenum*: hooi). Evenals bijvoorbeeld *venster* (uit *fenestra*) behoort het tot de zeer oude ontleningen, zoals we kunnen concluderen uit het gegeven dat de begin-*f* tot een *v* geworden is. Dit is ook het geval bij *vlegel*, een van de vele werktuigen met een naam van Latijnse origine: het vindt zijn oorsprong in *flagellum* (dorsvlegel).
- IJ. Al betreft het hier dan ook een letter die in het Latijnse alfabet ontbreekt, dit neemt niet weg dat van het Latijnse *aequare* (gelijk maken) de weg leidt naar het Nederlandse *ijken*.
- Z. Een van de talrijke ontleningen uit de christelijke sfeer (de vroege Middeleeuwen) is het werkwoord *zegenen*, dat van *signare* afstamt (een kruisteken maken). De overgang van de *s* is het begin naar een *z* maakt duidelijk dat het om een oude ontlening gaat (dit geldt ook bijvoorbeeld voor *zak* =

saccus, zegel = sigillum, zemelen = simila, bloemmeel, en zolder = solarium). War dit laatste woord betreft, eigenlijk was solarium een benaming voor een dakterras, waar men kon zonnen (een afleiding van sol, zie ook Isidorus van Sevilla, *Etymologiae* 15, 3), maar in later rijd werd ook de ruimte onder een pannendak, waar nauwelijks zonnelicht binnendrong, zo aangeduid.⁸

Aantekeningen:

- ¹ De woorden waarin de *c* voor een e-klank als *k* werden uitgesproken, behoren tot de oudste ontleningen: kanker (cancer), keizer (Caesar) keker (erwt: cicerc), kelder (cellarium), kelk (calix), kers (cerasus), kervel (caerofolium).
 - ² Kenmerkend voor oude ontleningen is dat de larijnse *v* door een *w* wordt weergegeven zoals bijvoorbeeld ook bij wijn (vinum), pauw (pavo) en de plantennaam wikke (vicia) het geval is.
 - ³ In zijn in 1753 gepubliceerde *Species plantarum* voerde de beroemde Zweedse geleerde Linnaeus de botanische binaire nomenclatuur door welke plant werd met een Griekse of Latijnse geslachtsnaam aangeduid, gevolgd door een soortnaam in een van de deze talen). In zijn *Systema naturae* (1758) paste hij een soortgelijke systematiek in de wereld van de zoölogie toe.
 - ⁴ In het laat-Latijn, soms als medische term, bijvoorbeeld Ps.-Theodorus Priscianus, *Additamenta* (ed. Rose 1984, p. 306, 23): dosis in modum nucis minoris (een hoeveelheid ter grootte van een kleine noot).
 - ⁵ In de Nederlandse keuken (coquina) is menig woord van Latijnse origine terechtgekomen: ketel (catilus, verkleinwoord van catinus), pan (patina), schotel (uit het omgangstaalwoord scutula), kachel (uit cacculus, waarschijnlijk vulgair Latijn voor cacculus: aarden pot, kookpot), kaneel (via het Franse canelle uit het Middeleeuws-Latijnse canella, 'pijpje', deminitivum van canna, *rietstenger), rhabarber (vgl. Isidorus van Sevilla, *Etymologiae*, 17, 9, 40 reubarbarum = radix barbara). Waarschijnlijk hoort ook het woord kwark in deze reeks thuis: uit Italiaanse quatto, dat stamt van quactum = coactum ('gestremde melk'); gewoonlijk: coagulum); cf. Isid., *Etym.* 20,2, 25.
 - ⁶ Twee in het Nederlands geheel verschillend ogende woorden kunnen soms op één enkel Latijns grondwoord teruggaan. Hiervan zijn ook voorbeelden: kantoor/computer (die hun oorsprong vinden in het Middeleeuws-Latijnse computatorium) en kolder (cholera; zie even verder in de tekst). In het Frans komt soms een latere ontlening ('forme savante') naast een oude ontlening van hetzelfde woord voor (bijv. chose/cause van causa; frêle/fragile van fragilis).
 - ⁷ Enige literatuur: J. J. Salverda de Grave, *Essai sur quelques groupes de mots empruntés par le Néerlandais au latin écrit*, Amsterdam 1900; J. Verdam, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal* (herzien door F. A. Stoett), Zutphen 1923⁴; J. Wald, *Uit de levensgeschiedenis van woorden*, Zutphen 1928; O. Bloch - W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1950; A. Sizoo, *Ook U spreekt Grieks en Latijn*, Kampen 1961; E. Klein, *A comprehensive etymological Dictionary of the English Language* 1-2, London-New York 1966-67.
-

Rodenbach Ciceronianus?

Paul Claes

Uit mijn middelbare-schooldagen herinner ik mij nog levendig de declamatorische hoogstandjes bij de plechtige prijsuitdelingen. Een van de succesnummers was telkens het gedicht 'De Arend' van onze 19de-eeuwse bard Albrecht Rodenbach (1856-1880):

De koninklike Vogel op
der rotsen top gezeten
heeft groots en kalm de zon gezien
en d'hemelen gemeten.

Maar sluikend en venijnig komt
de onedele slang gekropen
en spiedt. En op den ogenblik
dat hij de vlerk wijd open

sluikend: heimelijk sluipend

zijn vlucht reedt naar zijn koninkrijk
in 't glanzend zonneshingen,
gelijk een vere prangen hem
verraderlike ringen.

reedt: bereidt
zonneshingen: zonneglanzen

Almachtig stijgt hij in de lucht
door zonneglans beschongen;
maar pijnlijk lekt hem de open borst
't venijn van vurige tongen.

beschongen: beschenen

Stijg voort) o edele Eerzuchtige,
uw brede baan doorvaard,
en dat hij bijte - 't is uw lot! -
die lage Eerzuchtigaard!

doorvaard: doorvaren

In zijn Eeuwfeestuitgave van Albrecht Rodenbachs *Verzamelde Werken* (dl. I, Tielt - Den Haag: Lannoo, 1960, p. 298) meent Professor Baur dat dit gedicht de vete beschrijft tussen de student-dichter zelf en zijn collega. Pol de Mont, die hem op dat ogenblik naar de kroon wou steken. Rodenbach stelde zijn nobele eerzucht tegenover de vuige ambitie van zijn tegenstander. Tot nu toe heeft niemand opgemerkt dat dit klaarblijkelijk zo persoonlijke gedicht toch de navolging is van een antiek thema. In zijn *De Divinatione* citeert Cicero uit zijn eigen (jeugd?-)gedicht *Marius* immers de volgende verzen:

Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles
Arboris e trunco serpenris saucia morsu,
Subigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum et varia graviter cervice micantem;
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans
Iam satiata animos, iam duros ultra dolores,
Abicit eclantem et laceratum adfligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pinnis lapsuque volantem
Conspexit Marius, divini numinis augur,
Faustaque signa suae laudis reditusque notavit;
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquiaae clarum firmavit Iuppiter omen. (Cicero, *De Divinatione*, I,106)

In een metrische vertaling wordt dit:

Zie, de gewiekte gezel van de galmende Jupiter sleepte
Plots uit een boomstronk een slang die hem had gewond met haar beten,
Mee naar omhoog en doorkerfde met driftige klauwen het ondiep,
Dat in zijn doodstrijd moeizaam zijn fonklende nek nog liet flitsen;
Stuiptrekkend werd het met bloedige snavel aan stukken gereten,
Toen hij zijn toom had gekoeld en zijn schrijnende pijn had gewroken,
Wierp hij het zieltogend dier weg, smeedt het verminkt in de zee, en
Wendde zich van de zonsondergang weer naar haar glanzende opgang.
Toen hij de vogel in glijvlucht op wakkere wieken zag vliegen,
Kwam dit aan Marius voor als een boodschap vanwege de goden,
Die hij verklaarde als 't gunstig signaal voor zijn roem en terugkeer;
Links van hem liet de hemelse vader een donderslag horen.
Zo werd door Jupiter 't schitterend adelaarsteken bevestigd.

Cicero heeft het thema van de strijd tussen arend en slang niet zelf verzonnen. Het is een episch onderwerp, dat we voor het eerst in de *Ilias* ontmoeten:

want toen het hun plan was
Over te steken, verscheen hun een teken, hoog-vliegend een arend,
Links van zich latend de troep, een slang in de klauwen, reusachtig
Dragende, bloederig rood en nog spartelend!... Die bleef zich verweren,
Boog zijn kop achteruit en sloeg in de drager zijn tanden
Vlak bij de hals, in zijn borst! En hij liet hem, van pijn krimpand, vallen.
Midden tussen den troep viel hij neer op de grond, en de arend
Wiekte al schreeuwend weg en dreef op de adem der winden...

(*Ilias*, XII, 199-206, vert. Aeg. Timmerman)

In de volgende verzen interpreteert de Trojaan Poludamas dit als een ongunstig voorteken. Cicero heeft er dus variërenderwijs voor gezorgd dat het onheilsteken in de *Ilias* in zijn *Marius* een geluksteken werd. Overigens sluit zijn tekst zeer sterk aan bij het model: de kunt der *imitatio* vereiste het aldus.

Vergilius heeft het thema van zijn omineuze inkleding ontdaan en het tot een Homerische vergelijking gemetamorfoseerd: een ander soort *variatio*.

Zoals de okeren arend in het luchtruim
de slang meevoert, die hij beneden roofde,
en stevig in zijn klauwen vast blijft klemmen
(het zwaargewond serpent kromt zich in kronkels
en zet zich met een ruige rug van schubben
steil overeind, terwijl het sist en sijfelt;
de arend echter met zijn kromme snavel
bedwingt het zich verwerend dier en geselt
de bovenlucht met harde vleugelslagen):
niet ènders droeg de triomfante Tarcho
zijn prooi weg uit het leger der Tiburtiërs!

(Vergilius, *Aeneis*, XI, 751-758, vert. A. van Wilderode)

Op gelijksoortige wijze gebruikt Ovidius het beeld van de arend en de slang in een vergelijking, waarbij de nimf Salmacis de jonge Hermaphroditus omarmt:

Zij strengelt zich rondom den knaap aan alle zijen,
Als d'opgegrepen slang zich om den adelaar,
Der voglen keizer, krult, terwijl ze, met gevaar
Om hoog gevoerd, den staart om zijnen hals en klauwen
En vleugels slaat, om hem te matten en benauwen.

(Ovidius, *Metamorfosen*, IV, 362-364, vert. J. van den Vondel)

De lezer zal zich waarschijnlijk afvragen op welke versie Rodenbach zich heeft gebaseerd. Nu is het lang niet zeker dat de dichter inderdaad één van deze vier versies heeft gebruikt. Het thema is immers later nog literair uitgewerkt en zelfs in de beeldende kunst en heraldiek komt de combinatie adelaar en slang voor. Toch blijft het opvallend dat zowel Cicero als Rodenbach de arend verbinden met de zon, die hier fungeert als het symbool van toekomstige glorie. Misschien loopt er toch een lijn van Cicero naar Rodenbach?

Maar hoe kan Rodenbach deze vrij onbekende Cicero-tekst onder ogen gekregen hebben? Een onrechtstreeks antwoord op deze vraag vinden we als we de verzamelde verzen van Paul Verlaine in de befaamde Pléiadereeks inkijken en daar opnieuw onze arend zijn vleugels zien uitslaan:

IMITÉ DE CICÉRON

Un serpent, s'élançant du tronc creux d'un vieux chêne
Darde son noir venin sur l'aigle ami des dieux.
Le noble oiseau s'abaisse et sa serre hautaine
A bientôt châtié le reptile odieux.

La bête, qui tordait ses anneaux avec gloire,
A son tour est blessée au flanc et le bec d'or
Du roi des airs, tout rouge encor de sa victoire,
Déchire en vingt tronçons son adversaire mort.

Ayant bien satisfait ses vengeances sublimes
Et bien rassasié son oeil de sang vermeil,
L'aigle alors jette au loin ces dépouilles opimes
Et, l'aile ouverte au vent, vole vers le soleil.

In de verklarende noten lezen we dat dit gedicht een middelbareschooloefening was, die Verlaine in 1861 of 1862 (toen hij 17, 18 jaar oud was) als navolging van Cicero vervaardigde. Het lijkt dan voor de hand te liggen dat Rodenbach in zijn college een soortgelijke opdracht heeft gekregen, aangezien het onderwijs van die tijd in Vlaanderen op dezelfde leest was geschoeid als dat in Frankrijk. Mogelijk heeft hij zijn bewerking een paar jaar later aan de universiteit weer ter hand genomen en er een giftig staartje aan gegeven. Die hypothese lijkt niet zo onwaarschijnlijk als we zien hoe verscheidene van Rodenbachs *Eerste Gedichten* als schoolwerk ontstonden.

Overigens is het gedicht 'De arend' maar één van de werken waaruit Rodenbachs belangstelling voor de klassieken spreekt. In de gedichten 'Na de slag' en 'Aeneas' droom' - allebei oorspronkelijk schoolwerk - parafraseert hij respectievelijk Homerus (*Ilias* VIII) en Vergilius (*Aeneis* II, 278 e. v.) 'De nederlage der Nerviers' is een 'Zangdicht' naar het relaas bij Julius Caesar. 'Brutus' Visioen' is geïnspireerd op Shakespeares *Julius Caesar*, IV,2. Voor een schoolopvoering vertaalde Rodenbach een deel van Aeschylus' *Prometheus*. Van die versie meende H.J. Boeken in *De XXe Eeuw* (febr. 1905) dat ze tegenover die van Burgersdijk himself 'met geringere middelen soms volstrekt geen minder resultaat bereikt dan de andere met zijn kunstiger vorm'.

In zijn toneelstuk *Gudrun*, waarin de historische Carausius een rol speelt, geeft Rodenbach de Romeinen de rol van onderdrukkers. Kon het anders bij een dichter die als pionier van de Vlaamse beweging de Latijnse verleiding met Germaanse geest wou bestrijden? Ik kan dit stuk, denk ik, niet beter besluiten dan met een citaat uit Rodenbachs *Dichtung und Wahrheit* (fragm. 272) waaruit tegelijk zijn achting voor de klassieken en zijn romantische afkeer voor het classicisme spreekt:

'Dit is de geschiedenis der spraak:

Hare kindsheid: De mensch zag iets en zei het, bezag het en beschreef het. Zoo sprak Home ros.

Later: De mensch zag iets, en beschreef het, zijne spraak bewerkende en schavende, om ze te doen bewonderen en hem ook: zoo sprak Vergilius.

Maar later, ziende hoe de beschaven (sic, voor: beschaafde) spraak sierlijk sprak, bewonderde men ze, en meenende dezen die ze spraken hunne sierlijkheid te ontleenen, ontleende men hun de *middels* welke men geloofde dat zij gebruikten, en men schreef ze vooren aan al wie sierlijk spreken wilde.

De mensch moet zijn eigen zelf vergeten als hij de waarheid voor hem heeft. Hij moet ze willen en ze wedergeven om *haar*.'

Archeologisch nieuws uit Griekenland

R. B. Halbertsma

Eretria

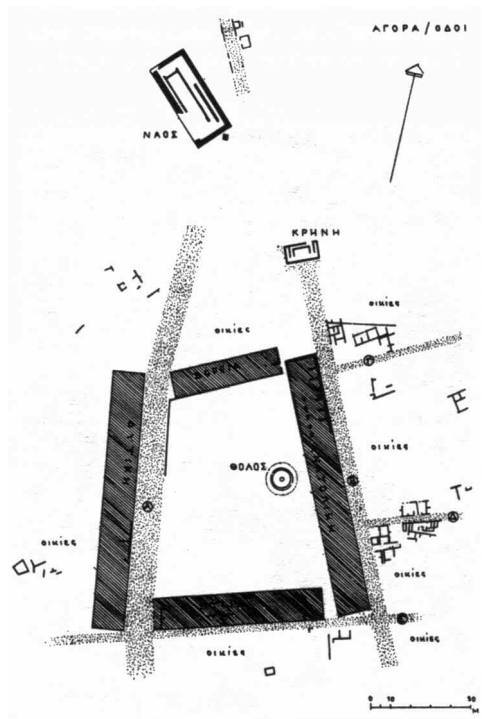
Aan de zuidkust van het grote eiland Euboia zijn in de laatste jaren opgravingen verricht op de plaats waar in de Oudheid de belangrijke havenstad Eretria heeft gelegen. De stad werd in de 8e eeuw v.C. gesticht en was, naast Chalkis, de belangrijkste haven van Euboia. De voor de Grieks-culturele invloed in Italië zo belangrijke stad Cumae (bij Napels) werd mede vanuit Eretria als kolonie gesticht. Tijdens de opstand van de Jonische bond tegen de Perzische overheersing steunde Eretria Milete, een daad die de stad in 490 een totale verwoesting door de Perzische legers kostte.

Na deze oosterse barbarij beleefde Eretria een voorspoedig herstel in de klassieke en hellenistische perioden. Echter, in 198 v.C. was het de beurt aan barbaren uit het Westen: Romeinse legioenen namen Eretria plunderend en brandschattend gewapenderhand in. Hellas deelde van toen af aan de politieke lotgevallen van haar overheersers. Voor Eretria betekende dit nogmaals een verwoesting tijdens de oorlogen tegen Mithridates (89 v.C.). West en Oost waren voorlopig uitgestreden, Eretria werd niet meer herbouwd.

In 1824 werd op de plaats van het

oude Eretria door vluchtelingen van het eilandje Psara een nieuwe nederzetting gebouwd, die dan ook Nea Psara werd genoemd. Bij de bouw werd dankbaar gebruik gemaakt van veel antiek materiaal, vooral van het theater, dat - zoals vaker - als enig zichtbare monument nog van de antieke stad restte. Eind 19e eeuw zijn door de Griekse en Amerikaanse archeologische diensten opgravingen verricht, die tempels aan Apollo, Artemis en Isis hebben blootgelegd, alsmede een gymnasion en resten van een hellenistisch paleiscomplex.

Het doel van de Griekse opgravingen van de laatste jaren is het bestuderen van de 'stadsplanning' van Eretria in de 4e en 3e eeuw v.C. Dit topografisch onderzoek richt zich in de eerste plaats op de agora, het politieke, culturele en economische centrum van de Griekse polis.

De agora van Eretria

De agora van Eretria bleek aan vier zijden omgeven te zijn door grote stoa's, zuilengangen, geschikt voor verschillende doelen. Winkels, markt, losse verkoop, vergaderingen, tentoonstellingsruimte, een echt multifunctioneel gebouw. Centraal op het plein lag de vergaderruimte van de stadsraad, de ronde tholos. Evenals te Athene liep de hoofdweg over de agora heen.

Verder werden bij deze nieuwe opgravingen resten blootgelegd van wegen, huizen en tempels, een archeologische wedergeboorte van dit door mensenhand gebouwde en vernietigde stadscentrum.

Kifissia

Ten Noorden van Athene, op de hellingen van het Pentelikon gebergte, bevindt zich de stad Kifissia, zowel in de oudheid als heden een rustgevend paradijs na het door lawaai en smog geteisterde Athene. Herodes Atticus bezat hier een villa, die onder haar illustere bezoekers ook Aulus Gellius

De jongeling van Kifissia (detail)

De jongeling van Kifissia

mocht rekenen. Zijn 'Noctes Atticae' werden voor een groot gedeelte in deze villa doorgebracht.

Bij de bouw van nieuwe huizen aan de Cassavetis-straat werd in 1979 een onverwachte ontdekking gedaan. Van onder het bouwpuin kwam een fraai marmeren beeld tevoorschijn van een naakte jongeling met een chlamys sierlijk over de schouders gedrapeerd. Het beeld wordt op grond van de haardracht en de plooi van de chlamys door de opgraver rond 150 n.C. gedateerd. De in zichzelf gekeerde,

dromerige blik vinden we ook terug bij de marmerbuste van de jonge Marcus Aurelius in het Museo Capitolino te Rome (145-150 te dateren).

In voorgaande jaren werden aan dezelfde Cassavetis-sstraat resten van Romeinse huizen gevonden. Zeer waarschijnlijk sierde deze bevallige knaap een van deze villa's in het lommerrijke Kifissia.

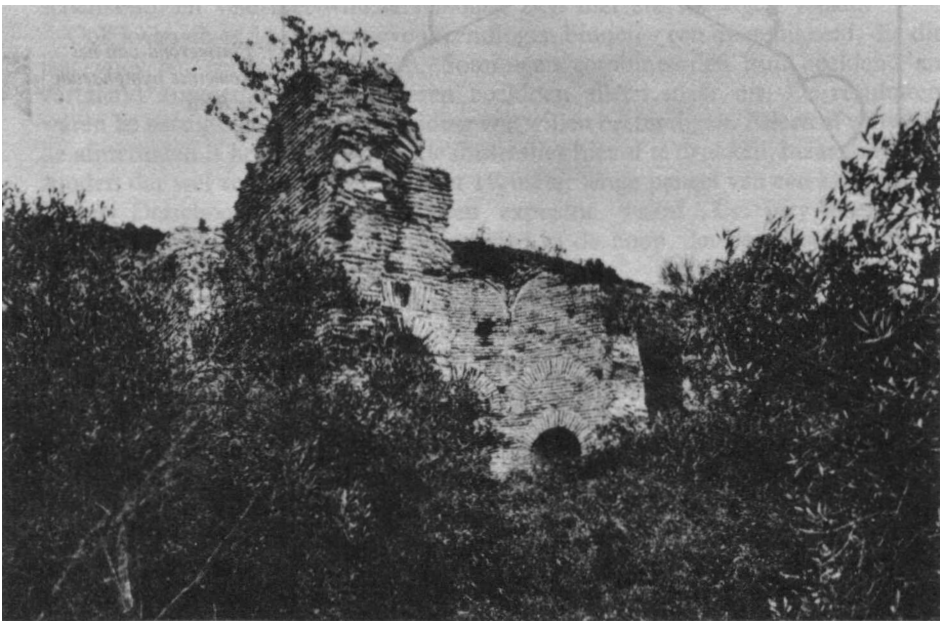
Thera (Santorini)

Op het vulcanische eiland Thera, vooral bekend door de prachtige wandschilderingen, werden bij werkzaamheden in de puimsteengroeven bij Ftellos interessante ontdekkingen gedaan. Van onder de puimsteenlagen, die tijdens de eruptie van 1500 v.C. het hele eiland bedekten (en zo voor ons conserveerden) kwamen resten tevoorschijn van woningen, die een uniek huistype vertegenwoordigen in de prehistorische Cycladen. Deze woningen bevonden zich namelijk ingegraven in de aarde.

Meestal bestaande uit twee kamers, in vorm van polygonaal tot rond, zijn deze huizen in de zandige aarde geconstrueerd. De zijwanden van ruwe stenen en een tussenwand hielden de druk van de rulle grond tegen. Het aardewerk dat in deze ondergrondse hutwoningen werd aangetroffen bevatte geen eruptiemateriaal, zodat geconcludeerd kan worden dat de woningen en het huisraad reeds buiten gebruik waren op het moment van de voor ons zo gelukkige catastrofe.

Riza

De archeologie houdt zich niet slechts bezig met het ontdekken van wat de aarde bedekt houdt, maar vooral ook met het herontdekken van wat al sinds jaar en dag 'bekend' is. Boven op een heuvel bij het dorpje Riza (aan de noordwestkust van Griekenland) stond een wat vormeloze puinhoop bij de bewoners sinds generaties bekend als de Thrangkokklesia', de Frankenkerk,

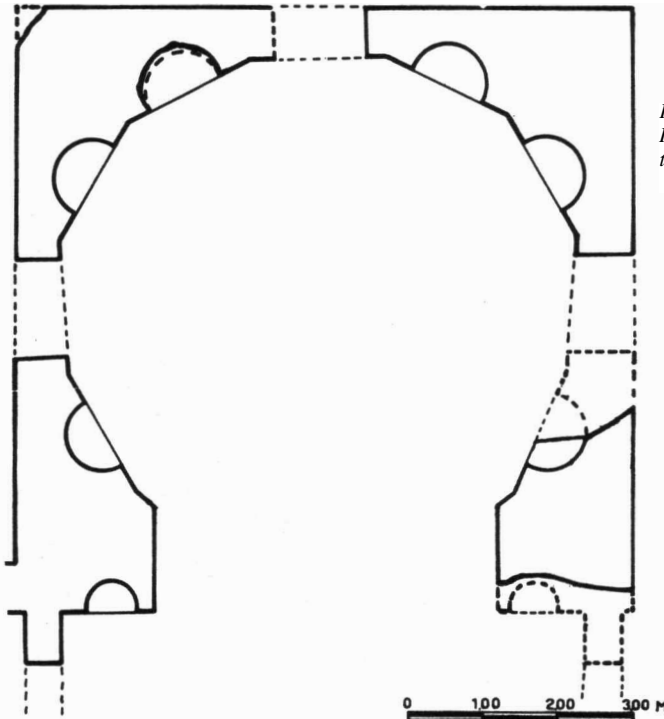

Het Romeinse nymphaeum te Riza: N.O. zijde

een rooms dus vreemd gebouw. Op 13 juni 1980 werd dit merkwaardige bouwsel ontdaan van de allesoverwoekerende doornstruiken en kwam... een Romeins nymphaeum tevoorschijn! Dit bronhuis, gewijd aan de Nymphen, was aan vier zijden toegankelijk en bezat aan de vroeger rijk gedecoreerde binnenzijde zes halfronde nissen, wellicht eertijds gesierd met beelden tussen het ruisende water. Het was met een wijde koepel overdekt. De opgravers hebben het vermoeden dat dit antieke 'theekoepeltje' deel uitmaakte van een nog niet ontdekt landgoed. Aan de hand van de muurstructuur kan het nymphaeum in de 3 eeuw n. C. gedateerd worden. De welgestelde eigenaar liet zijn nymphaeum hoog op een heuvel aanleggen, op een natuurlijke bron. Zo had hij een weids uitzicht over het omringende landschap. Met geheel andere ogen keken latere generaties Grieken terug naar dit gebouw uit een vergeten tijd, naar hun 'Frankenkerk'.

De vondst te Kifissia

Plattegrond van het Romeinse nymphaeum te Risia